

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Νεοφύτου Βάμβα 6, 106 74 Αθήνα, Τηλ.: 210 72 33 221-2, 210 72 33 216, Fax: 210 72 33 217,

Website: www.nchr.gr, E-mail: info@nchr.gr

ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΑ ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ

ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

ΈΚΘΕΣΗ

Σεπτέμβριος 2015

Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) είναι το ανεξάρτητο συμβουλευτικό όργανο της ελληνικής Πολιτείας σε θέματα προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Έχει συσταθεί με το Ν 2667/1998 σύμφωνα με κανόνες των Ηνωμένων Εθνών, τις «Αρχές των Παρισίων». Σε αυτήν μετέχουν πρόσωπα οριζόμενα από τριάντα δύο φορείς (ανεξάρτητες Αρχές, πανεπιστημιακές σχολές νομικών και πολιτικών επιστημών, συνδικαλιστικές οργανώσεις, ΜΚΟ, πολιτικά κόμματα και υπουργεία).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ΕΚΘΕΣΗ	7
I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΩΝ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	11
A. Το δικαίωμα στην ισότητα και η απαγόρευση των διακρίσεων	11
α. Σε διεθνές επίπεδο	11
β. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο	15
γ. Σε εθνικό επίπεδο	20
B. Το δικαίωμα αναγνώρισης ενώπιον του νόμου	22
α. Σε διεθνές επίπεδο	23
β. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο	24
γ. Σε εθνικό επίπεδο	27
II. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΜΠΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΑ ΑΤΟΜΑ	30
A. Βία κατά των διεμφυλικών ατόμων και τρανσφοβία	30
B. Τα εμπόδια στην πρόσβαση στο δικαίωμα στην υγεία	35
α. Η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης γενικότερα	36
β. Η πρόσβαση σε θεραπείες επαναπροσδιορισμού φύλου και η ασφαλιστική τους κάλυψη	37
γ. Η διαφυλικότητα ως ψυχική διαταραχή	39
Γ. Τα εμπόδια στην πρόσβαση στο δικαίωμα στην εργασία	42
III. Η ΑΡΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΔΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΑ ΑΤΟΜΑ: Η ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ	46
IV. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΣΥΣΤΑΣΕΩΝ	54
A. Πλήρης νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου με βάση τον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας φύλου, χωρίς την προϋπόθεση μη αναστρέψιμων χειρουργικών επεμβάσεων επαναπροσδιορισμού φύλου ή άλλων ιατρικών διαδικασιών	54
B. Τροποποίηση της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων με ρητή συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου μεταξύ των λόγων διάκρισης και κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης	55
Γ. Πλήρης πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και ιατρικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου, ασφαλιστική τους κάλυψη και αποκατηγοριοποίηση της διαφυλικότητας.	56
Δ. Συλλογή συγκρίσιμων στοιχείων και δεδομένων αναφορικά με την κατάσταση των διεμφυλικών ατόμων και την αποτελεσματικότερη προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους	57
Ε. Εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση σχετικά με τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων	58

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σαν καθρέφτης που προβάλλει τις ελλείψεις της σύγχρονης κοινωνίας των ανθρώπων, η αναποτελεσματικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το ζήτημα της προστασίας τους αναπόφευκτα μας αφορούν όλους. Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εφεξής ΕΕΔΑ), ως το ανεξάρτητο συμβουλευτικό όργανο της Πολιτείας στα ζητήματα δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκφράζει την ανησυχία της για τη σημαντική αριθμητική αύξηση των καταγραφών επιθέσεων από ομάδες ατόμων κατά διεμφυλικών ατόμων, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα το έλλειμμα αποτελεσματικής προστασίας της ευάλωτης αυτής ομάδας από φαινόμενα ακραίων εκδηλώσεων βίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις πολύ σημαντικές εξελίξεις τόσο σε εθνικό επίπεδο – με τη σύσταση και συγκρότηση ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής με αντικείμενο την κατάρτιση σχεδίου νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου – όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο – με την υιοθέτηση του Ψηφίσματος 2048(2015) από την Ολομέλεια της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις *Διακρίσεις σε βάρος των διεμφυλικών ατόμων στην Ευρώπη* – και αναγνωρίζοντας το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού κάθε ανθρώπου, η ΕΕΔΑ αναπτύσσει ένα πρώτο πλαίσιο Συστάσεων της σχετικά με την ανάγκη αποτελεσματικής θεσμικής προστασίας των διεμφυλικών ατόμων και καλεί την Πολιτεία να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους. Ειδικότερα, συστήνεται μεταξύ άλλων:

Α. Η πλήρης νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου με βάση τον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας φύλου, χωρίς την προϋπόθεση μη αναστρέψιμων χειρουργικών επεμβάσεων επαναπροσδιορισμού φύλου ή άλλων ιατρικών διαδικασιών.

Β. Η τροποποίηση της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων με ρητή συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου μεταξύ των λόγων διάκρισης και κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας.

Γ. Η πλήρης πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και ιατρικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου, εφόσον αυτές επιλέγονται ελεύθερα, η ασφαλιστική τους κάλυψη και η αποκατηγοριοποίηση της διαφυλικότητας.

Δ. Η συλλογή συγκρίσιμων στοιχείων και δεδομένων αναφορικά με τις προκλήσεις με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στην Ελλάδα την κατάσταση των διεμφυλικών ατόμων και την αποτελεσματικότερη προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους.

Ε. Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης αναφορικά με τα δικαιώματα και τις ανάγκες των διεμφυλικών ατόμων και η ενσωμάτωση αντικειμενικής πληροφόρησης με σεβασμό στην ταυτότητα φύλου στο πρόγραμμα σπουδών και το εκπαιδευτικό υλικό στα σχολεία και τα πανεπιστήμια.

ΕΚΘΕΣΗ

Διεμφυλικά άτομα και νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου¹

«Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφιφυλόφιλων και διεμφυλικών ατόμων συνιστά θέσπιση νέων δικαιωμάτων. Πρόκειται για παρανόηση. Η οικουμενική διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι συναφείς συνθήκες ορίζουν ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα εφαρμόζονται σε όλους και δεν είναι δυνατό να εξαιρεθεί κανένας».

Thomas Hammarberg²

Η επίκληση από τον Επίτροπο του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου του οικουμενικού χαρακτήρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και της απαγόρευσης οποιασδήποτε μορφής διάκρισης λόγω, μεταξύ άλλων, πολιτισμικών, παραδοσιακών ή θρησκευτικών αξιών σε βάρος των λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφιφυλόφιλων και διεμφυλικών ατόμων (ΛΟΑΔ) στοχεύει στην ανάδειξη του ελλείμματος αποτελεσματικής προστασίας της ευάλωτης αυτής ομάδας από φαινόμενα ακραίων εκδηλώσεων βίας³.

Αναμφίβολα, τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως οικουμενικά και απaráγραπτα δικαιώματα κάθε ανθρώπου – ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου – κατοχυρώνονται νομικά τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές από πολυάριθμα, νομοθετικά και μη, κείμενα. «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα»⁴. «Όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι παγκόσμια, αλληλοσυμπληρωματικά, αδιαίρετα και αλληλεξαρτώμενα»⁵. Η άνευ όρων αναγνώρισή τους, εντούτοις, φαίνεται να μην είναι επαρκής, όταν η αποτελεσματικότητά τους υπόκειται στην ποικιλομορφία των προϋποθέσεων και απαιτήσεων των εθνικών νομοθεσιών και των θεσμικών μηχανισμών, σε

¹ Η παρούσα Έκθεση υιοθετήθηκε από την Ολομέλεια της ΕΕΔΑ, στη συνεδρίαση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2015. Εισηγήτριες: Α. Αθανασίου, Μέλος της ΕΕΔΑ ορισθέν ως πρόσωπο εγνωσμένου κύρους από τον Πρωθυπουργό και Ρ. Φράγκου, Επιστημονική Συνεργάτις της ΕΕΔΑ.

² Keynote address by Thomas Hammarberg, Council of Europe Commissioner for Human Rights during the 3rd Equality Summit – Co-operation for Equality “Equality in times of crisis: current challenges to equality in Europe”, Στοκχόλμη 16 Νοεμβρίου 2009, σελ. 4, διαθέσιμο σε: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1539657&Site=COE>.

³ “Discrimination against transgender persons must no longer be tolerated”, Thomas Hammamberg, Viewpoint, 5 Ιανουάριος 2009.

⁴ Άρθρο 1 ΟΔΔΑ.

⁵ Σύμφωνα με τις Αρχές της Yogyakarta για την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε σχέση με το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. Βλ. *The Yogyakarta Principles. Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity, Introduction to the Yogyakarta Principles*, σελ. 6, διαθέσιμο σε: http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.pdf.

μία περίοδο μάλιστα όπου η ευρύτερη κοινωνία διέρχεται βαθύτατη κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική κρίση.

Για τον προσδιορισμό ενός προσώπου ως «διεμφυλικού» θεμελιώδες κριτήριο είναι η «ταυτότητα φύλου» του. Η **ταυτότητα φύλου** αναφέρεται σε αυτό που βιώνει βαθιά ο κάθε άνθρωπος ως εσωτερική και ατομική εμπειρία φύλου, η οποία μπορεί να αντιστοιχεί ή να μην αντιστοιχεί στο φύλο που του αποδόθηκε κατά τη γέννηση⁶. Περιλαμβάνει την προσωπική αίσθηση του σώματος (η οποία μπορεί να συνεπάγεται, εφόσον επιλέγεται ελεύθερα, αλλαγή της σωματικής εμφάνισης ή λειτουργίας με ιατρικά, χειρουργικά ή άλλα μέσα) και άλλες εκφράσεις φύλου⁷, όπως ο τρόπος ένδυσης και ομιλίας και η εξεζητημένη συμπεριφορά⁸. Η ταυτότητα φύλου διαφέρει από το σεξουαλικό προσανατολισμό, ενώ ένα διεμφυλικό άτομο μπορεί να έχει ταυτότητα ετεροφυλοφιλική, αμφιφυλόφιλη ή ομοφυλοφιλική. Ξεχωριστή μειονότητα που δεν ταυτίζεται με αυτή των διεμφυλικών ατόμων αποτελούν και οι μεσόφυλοι⁹, οι οποίοι γεννιούνται με χαρακτηριστικά που δεν υπάγονται στους τυπικούς ορισμούς του αρσενικού και του θηλυκού¹⁰. Ενώ οι διεμφυλικοί δηλαδή καθορίζονται αποκλειστικά με όρους ταυτότητας ή έκφρασης φύλου, οι μεσοφυλικοί καθορίζονται από τη διαφορετική φυσιολογία τους¹¹.

Ειδικότερα, τα **διεμφυλικά (transgender) άτομα**, ή άλλως **τρανς (trans)**¹², χαρακτηρίζονται από μια ποικιλομορφία και διαφορετικές ανάγκες έκφρασης. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ένα σύνολο ανθρώπων με χαρακτηριστικά που εξωτερικεύονται με διαφορετικό τρόπο. Ο όρος «τρανς» (από το transgender) είναι ένας περιεκτικός γενικός όρος (ομπρέλα) και αναφέρεται σε ανθρώπους των οποίων η ταυτότητα φύλου και/ή η έκφραση

⁶ Βλ. *The Yogyakarta Principles. Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity*, op.cit., Προοίμιο, σελ. 9.

⁷ Ως **έκφραση φύλου** μπορεί να οριστεί ο τρόπος με τον οποίο κάθε άνθρωπος εκφράζεται με όρους φύλου (genderized), δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο όλα τα άτομα εκφράζονται με τις διάφορες δυνατότητες που προσφέρει το φάσμα της διεμφυλικότητας, όπως αρρενωπότητα, θηλυκότητα, ανδρογυνία κ.λπ. Η έκφραση φύλου αναφέρεται στα ορατά στοιχεία (όπως η εμφάνιση, ο τρόπος ένδυσης, ομιλίας και συμπεριφοράς) της ταυτότητας φύλου ενός προσώπου. Βλ. σχετικά *Gender Expression Toolkit Ending Discrimination on the Basis of Gender Expression*, σελ. 11, διαθέσιμο σε: <http://www.gayandlesbianfund.org/wp-content/uploads/Gender-Expression-Toolkit.pdf>. M. Cabral, «Gender Expression and Human Rights», in *Transdender Justice*, Selected Proceedings of the Transgender Politics, Social Change and Justice Conference, Center for Lesbian and Gay Studies, 6-7 Μαΐου 2005, σελ. 3, διαθέσιμο σε: <http://www.transgenderlaw.org/resources/transjustice.pdf>.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Πρόκειται για την απόδοση του αγγλικού όρου “intersex”. Μια άλλη ορολογία που χρησιμοποιείται για τα μεσοφυλικά άτομα είναι πρόσωπα μη καθορισμένου ανατομικού φύλου. Ο όρος «μεσόφυλος» αντικατέστησε τον αδόκιμο όρο «ερμαφρόδιτος», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε εκτενώς από τους γιατρούς κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Βλ. έτσι CoE, SOGI Unit, Glossary, διαθέσιμο σε: <http://www.coe.int/en/web/sogidatabase/glossary>.

¹⁰ Υπάρχουν 40 παραλλαγές που μπορεί να είναι χρωμοσωμικές, ορμονικές, γενετικές ή σωματικές - άλλοτε προκύπτουν συνδυαστικά, άλλοτε κατά μόνας.

¹¹ Βλ. Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, 2014, σελ. 93 επ.

¹² Από την κοινότητα των διεμφυλικών ατόμων προτιμάται, σε σχέση με τον όρο «διεμφυλικός», ο πιο σύντομος, εύχρηστος και διεθνής όρος «τρανς», ο οποίος είναι αποδεκτός και αγκαλιάζει όλη την κοινότητα των ανθρώπων των οποίων η ταυτότητα ή η έκφραση φύλου διαφοροποιούνται από το ανατομικό φύλο. Βλ. Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, op.cit., σελ. 126-127.

φύλου διαφέρει από αυτήν που τους είχε αποδοθεί κατά τη γέννηση. Περιλαμβάνει, αλλά δεν περιορίζεται σε διαφυλικούς (transsexual), παρενδυτικούς (travesty-transvestite), μετενδυσίες (crossdressers), άφυλους (agender), gender queer ή και σε οποιαδήποτε άλλη παραλλαγή του φύλου ή με οποιαδήποτε άλλη ταυτότητα του φύλου ή/και έκφραση που δεν είναι «αρσενικό» ή «θηλυκό». Τα άτομα αυτά εκφράζουν το φύλο τους με την επιλογή των ρούχων, την παρουσίαση ή τροποποιήσεις του σώματος, συμπεριλαμβανομένης και της υποβολής σε πολλαπλές χειρουργικές επεμβάσεις¹³.

Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εφεξής ΕΕΔΑ), ως το ανεξάρτητο συμβουλευτικό όργανο της Πολιτείας στα ζητήματα δικαιωμάτων του ανθρώπου, εκφράζει την ανησυχία της για τη σημαντική αριθμητική αύξηση των καταγραφών επιθέσεων από ομάδες ατόμων κατά διεμφυλικών ατόμων με εμφανή την πρόθεση εξευτελιστικής μεταχείρισης και τον ιδιαίτερα σκληρό χαρακτήρα των επιθέσεων που καταγράφηκαν σε βάρος ατόμων που στοχοποιήθηκαν λόγω της διαφορετικότητάς τους και ειδικότερα λόγω της ταυτότητας φύλου τους¹⁴. Η πρωτοβουλία του Υπουργείου Δικαιοσύνης για τη σύσταση ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής με αντικείμενο την κατάρτιση σχεδίου νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου¹⁵ αποτελεί ένα πρώτο πολύ σημαντικό βήμα της Πολιτείας προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικότερης προστασίας των δικαιωμάτων των λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφιφυλόφιλων και διεμφυλικών ατόμων (εφεξής ΛΟΑΔ). Η ΕΕΔΑ χαιρετίζει την πρωτοβουλία αυτή και διαβεβαιώνει για την ετοιμότητά της, στο πλαίσιο της αποστολής της ως συμβουλευτικού οργάνου της Πολιτείας, να συνδράμει την Επιτροπή αυτή στο έργο της για τη λήψη των αναγκαίων και πρόσφορων νομοθετικών μέτρων για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Λαμβάνοντας, συνεπώς, υπόψη τις πολύ σημαντικές εξελίξεις όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο – με τη σύσταση της ανωτέρω Επιτροπής – αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο – με την υιοθέτηση του Ψηφίσματος 2048(2015) από την Ολομέλεια της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τις Διακρίσεις σε βάρος των διεμφυλικών ατόμων στην Ευρώπη¹⁶ – η ΕΕΔΑ κρίνει αναγκαία τη διατύπωση προτάσεων και συστάσεων σχετικά με την ανάγκη αποτελεσματικής θεσμικής προστασίας των διεμφυλικών ατόμων και καλεί την Πολιτεία να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους.

¹³ Σχετικά με τους ορισμούς βλ. ILGA-Europe Glossary, διαθέσιμο σε: <http://www.ilga-europe.org/home/publications/glossary>.

¹⁴ Βλ. αναλυτικότερα *infra*, σελ. 33.

¹⁵ Υπ. Απόφ. αριθμ. 20692/7.4.2015 για τη Σύσταση και συγκρότηση ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής με αντικείμενο την κατάρτιση σχεδίου νόμου για την τροποποίηση της νομοθεσίας περί συμφώνου συμβίωσης και για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, τη σύνταξη της σχετικής αιτιολογικής έκθεσης και της έκθεσης αξιολόγησης συνεπειών ρυθμίσεων (ΦΕΚ Β' 696/24.4.2015).

¹⁶ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Resolution 2048(2015), *Discrimination against transgender people in Europe*, 22 Απριλίου 2015.

Προς το σκοπό αυτό η ΕΕΔΑ επιθυμεί να επισημάνει ότι η αναγνώριση του οικουμενικού και καθολικού χαρακτήρα των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι θεμελιώδης και αναγκαία προϋπόθεση για την αποτελεσματική προάσπιση και προαγωγή των δικαιωμάτων του ανθρώπου (βλ. παρακάτω υπό Ι). Το ερώτημα που εύλογα ανακύπτει, ωστόσο, είναι κατά πόσο είναι και ικανή όταν φορέας τους είναι τα διεμφυλικά άτομα. Πράγματι, η *de jure* κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτυγχάνει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που είναι ικανές να εξουδετερώσουν τα *de facto* εμπόδια στην πλήρη απόλαυσή τους από τα διεμφυλικά άτομα (βλ. παρακάτω υπό ΙΙ). Στην άρση αυτών των εμποδίων μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά, μεταξύ άλλων, η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, η οποία συνιστά εχέγγυο της διασφάλισης του δικαιώματος κάθε ατόμου στην ιδιωτική του ζωή (βλ. παρακάτω υπό ΙΙΙ). Με στόχο, μάλιστα, την κατανόηση των ζητημάτων που δυσχεραίνουν στην πράξη την ουσιαστική πρόσβαση των διεμφυλικών ατόμων σε θεμελιώδη δικαιώματά τους, η ΕΕΔΑ διοργάνωσε ακρόαση φορέων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της προώθησης των δικαιωμάτων της ΛΟΑΔ κοινότητας και της καταπολέμησης της τρανσφοβίας και των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου¹⁷, η συμβολή των οποίων για τη διαμόρφωση συγκεκριμένων συστάσεων και προτάσεων προς τους αρμόδιους φορείς της Πολιτείας ήταν καθοριστικής σημασίας (βλ. παρακάτω υπό ΙV).

¹⁷ Η ακρόαση φορέων πραγματοποιήθηκε στις 13 Ιουλίου 2015 και συμμετείχαν εκπρόσωποι του Συνηγόρου του Πολίτη (Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου), του Σωματίου Υποστήριξης Διεμφυλικών (ΣΥΔ), της Colour Youth – Κοινότητας LGBTQ Νέων Αθήνας, των Οικογενειών Ουράνιο Τόξο, του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, της Διεθνούς Αμνηστίας (Ελληνικό Τμήμα), καθώς επίσης και η Επιστημονική Συνεργάτις της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κυρία Μαρίνα Μαροπούλου.

I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΩΝ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Στο πλαίσιο του σεβασμού της αρχής της καθολικότητας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της αναγνώρισης «της εγγενούς αξιοπρέπειας και των ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων όλων των μελών της ανθρώπινης οικογένειας [ως θεμελίου] της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο»¹⁸, ακρογωνιαίου λίθου του δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου, τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων κατοχυρώνονται από πολυάριθμα δεσμευτικής ισχύος ή «soft law» κείμενα και, πιο συγκεκριμένα, δυνάμει των θεμελιωδών αρχών της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων (βλ. παρακάτω υπό Α) και της αναγνώρισης ενώπιον του νόμου (βλ. παρακάτω υπό Β).

Α. Το δικαίωμα στην ισότητα και η απαγόρευση των διακρίσεων

«Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να απολαμβάνει όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα χωρίς διάκριση με κριτήριο τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. [...] Ο νόμος πρέπει να απαγορεύει οποιαδήποτε διάκριση αυτού του είδους και να εγγυάται για όλους ίση και αποτελεσματική προστασία απέναντι σε κάθε τέτοια διάκριση».

Οι Αρχές της Yogyakarta, Αρχή 2: Τα δικαιώματα στην ισότητα και την απαγόρευση των διακρίσεων

Κάθε πρόσωπο, συμπεριλαμβανομένων και των διεμφυλικών ατόμων, έχει δικαίωμα στην απόλαυση της προστασίας που του παρέχουν διεθνείς (α), ευρωπαϊκοί (β) και εθνικοί (γ) κανόνες του δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου επί τη βάση των αρχών της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων.

α. Σε διεθνές επίπεδο

Παρά το γεγονός ότι η ταυτότητα φύλου, ως λόγος διάκρισης, δεν αναφέρεται ξεχωριστά σε διεθνείς συνθήκες για την προαγωγή και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, πληθώρα κειμένων αναγνωρίζουν τον οικουμενικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, απαγορεύοντας οποιαδήποτε μορφής διάκριση. Θεμέλιος λίθος της αρχής της καθολικότητας των δικαιωμάτων, το **άρθρο 2, εδ. 1^ο, της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΟΔΔΑ)** ορίζει ότι «κάθε άνθρωπος δικαιούται να επικαλείται όλα τα δικαιώματα και όλες τις ελευθερίες που προκηρύσσει η παρούσα Διακήρυξη, χωρίς καμία απολύτως διάκριση, ειδικότερα ως προς τη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τη γλώσσα, τις θρησκείες, τις πολιτικές ή οποιεσδήποτε άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική καταγωγή,

¹⁸ Προοίμιο ΟΔΔΑ.

την περιουσία, τη γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση», ενώ δυνάμει του **άρθρου 1, εδ. 1º, ΟΔΔΑ**, «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα».

Ρητή αναφορά στην ταυτότητα φύλου ως βάση διάκρισης δε γίνεται ούτε στο **Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα (ΔΣΟΚΜΔ)**¹⁹. Λαμβανομένου υπόψη, ωστόσο, ότι οι διατάξεις του ΔΣΟΚΜΔ εφαρμόζονται πλήρως σε κάθε μέλος της ανθρώπινης κοινωνίας, γίνεται δεκτό ότι τα διεμφυλικά άτομα έχουν δικαίωμα στην πλήρη απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύμφωνο. Ανταποκρινόμενη, μάλιστα, στην ανάγκη ενίσχυσης του προστατευτικού κατά των διακρίσεων πλαισίου, η Επιτροπή των ΗΕ για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα υιοθέτησε, το 2009, το **Γενικό Σχόλιο αριθ. 20 σχετικά με την απαγόρευση διάκρισης στα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα**. Δεχόμενη ότι η φύση των διακρίσεων όχι μόνο δύναται να ποικίλει ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες, αλλά και εξελίσσεται με το πέρασμα του χρόνου, η Επιτροπή αναγνωρίζει ότι είναι αναγκαία μια πιο ευέλικτη προσέγγιση του πεδίου «άλλη κατάσταση» ως λόγου διάκρισης του άρθρου 2, παρ. 2, του ΔΣΟΚΜΔ, ικανή να αποτυπώσει την αυθεντική ερμηνεία των υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν τα συμβαλλόμενα Κράτη-μέλη απέναντι στο σύνολο των μελών της ανθρώπινης κοινωνίας. Επισημαίνεται, δε, ότι οι επιπρόσθετοι λόγοι διάκρισης, που γίνεται δεκτό ότι εμπεριέχονται στο πεδίο αυτό, αντικατοπτρίζονται στα βιώματα των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες έχουν υποστεί και εξακολουθούν να υφίσταται κοινωνικό αποκλεισμό και περιθωριοποίηση²⁰. Για το λόγο αυτό, στην παράγραφο 32, η **Επιτροπή αναγνωρίζει ρητά την ταυτότητα φύλου ως απαγορευμένη βάση διάκρισης**, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις σοβαρές παραβιάσεις θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως εκφοβισμό στο σχολείο και στο χώρο εργασίας, που υφίστανται τα διεμφυλικά, τα διαφυλικά και τα μεσοφυλικά άτομα²¹.

Την ίδια υποχρέωση διασφάλισης του σεβασμού του συνόλου των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, χωρίς καμία διάκριση, αναλαμβάνουν έναντι των προσώπων που βρίσκονται στην επικράτειά τους και υπάγονται στη δικαιοδοσία τους τα συμβαλλόμενα στο **Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ)** Κράτη (άρθρο 2, παρ. 1). Ενδεικτικό του καθολικού χαρακτήρα των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει και προάγει

¹⁹ Το ΔΣΟΚΜΔ κυρώθηκε με το Ν 1532/1985 (ΦΕΚ Α' 45/19.3.1985).

²⁰ UN, Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment N° 20 on *Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, par. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, E/C.12/GC/20, 2 Ιουλίου 2009, παρ. 27, διαθέσιμο σε: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.GC.20.doc>.

²¹ Για τον εννοιολογικό προσδιορισμό των επιμέρους αυτών ομάδων το ίδιο το Γενικό Σχόλιο παραπέμπει στις Αρχές της Yogyakarta (2007) για την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε σχέση με το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. Βλ. *The Yogyakarta Principles. Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity*, op.cit.

είναι το άρθρο 26 ΔΣΑΠΔ, δυνάμει του οποίου «*όλα τα πρόσωπα είναι ίσα ενώπιον του νόμου και έχουν δικαίωμα, χωρίς καμία διάκριση, σε ίση προστασία του νόμου*». Για το σκοπό αυτό, προβλέπεται ρητά η απαγόρευση κάθε διάκρισης και η διασφάλιση σε όλα τα πρόσωπα ίσης και αποτελεσματικής προστασίας έναντι κάθε διάκρισης. Παρότι η «ταυτότητα φύλου» δεν αναφέρεται μεταξύ των απαγορευμένων λόγων διάκρισης, υποστηρίζεται εντούτοις ότι περιλαμβάνεται στο ευρύτερο πεδίο «άλλη κατάσταση».

Παρά τον καθολικό αυτό χαρακτήρα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, δεν είναι λίγα τα συμβατικά κείμενα των ΗΕ που έχουν υιοθετηθεί προκειμένου να ενισχύσουν το προστατευτικό πλαίσιο που παρέχεται σε ειδικότερες κοινωνικές ομάδες. Αν και κανένα από αυτά δεν εστιάζει στην προσοχή του στα διεμφυλικά άτομα, όλα κάνουν ειδική αναφορά στην απαγόρευση κάθε μορφής διάκρισης. Στη λογική αυτή κινείται και η **Διεθνής Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους**, η οποία στο άρθρο 7 περιέχει ρητή απαγόρευση των διακρίσεων στην άσκηση των δικαιωμάτων. Για ακόμη μία φορά, μεταξύ των βάσεων διάκρισης – φύλο, φυλή, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτικές πεποιθήσεις ή άλλες απόψεις, εθνική, εθνοτική ή κοινωνική καταγωγή, ιθαγένεια, ηλικία, οικονομική κατάσταση, ιδιοκτησία, προσωπική κατάσταση, γέννηση – δεν υπάρχει αναφορά στην ταυτότητα φύλου. Ωστόσο, έχει υιοθετηθεί η άποψη ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ταυτότητα του γένους εμπεριέχονται στο «φύλο» ή το «άλλο καθεστώς» που δυνάμει των διατάξεων των βασικών συμβάσεων προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου απαγορεύεται να αποτελούν βάση διακριτικής μεταχείρισης²².

Στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων κατά των διακρίσεων σε βάρος των ΛΟΑΔ, το **Συμβούλιο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ** υιοθέτησε, το 2011, **Ψήφισμα με τίτλο Δικαιώματα του ανθρώπου, σεξουαλικός προσανατολισμός και ταυτότητα φύλου** – το πρώτο ψήφισμα σε επίπεδο ΟΗΕ για το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου – μέσω του οποίου εκφράστηκε σοβαρή ανησυχία για τη βία και τις διακρίσεις σε βάρος προσώπων με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου τους²³. Το ψήφισμα αυτό άνοιξε το δρόμο για την πρώτη επίσημη Έκθεση των ΗΕ σχετικά με το θέμα της προστασίας των δικαιωμάτων των ΛΟΑΔ, με τίτλο **Νομοθεσίες και πρακτικές που**

²² UNHCR, *Guidelines on International Protection No. 9: Claims to Refugee Status based on Sexual Orientation and/or Gender Identity within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, HCR/GIP/12/09, 23 Οκτωβρίου 2012, σελ. 3, παρ. 6; UN General Assembly, Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General, *Discrimination and violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity*, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, A/HRC/29/23, 4 Μαΐου 2015, παρ. 7.

²³ UN, HRC, Resolution N° 17/19 on *Human rights, sexual orientation and gender identity*, 14 Ιουλίου 2011, A/HRC/RES/17/19, διαθέσιμο σε: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/148/76/PDF/G1114876.pdf?OpenElement>.

εισάγουν διακρίσεις και πράξεις βίας σε βάρος προσώπων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου²⁴, η οποία εκπονήθηκε από το Γραφείο του Υπατού Αρμοστή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

Σε υψίστης σημασίας ζήτημα για την προαγωγή και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου έχει αναγάγει την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ως οικουμενικά προστατευόμενο λόγο διάκρισης, και ο **Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Ban Ki-moon**, ο οποίος σε ομιλία του ορόσημο για την ισότητα ΛΟΑΔ, που πραγματοποίησε στη Νέα Υόρκη το **Δεκέμβριο του 2010**, επεσήμανε την ανάγκη λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση της βίας και των διακρίσεων κατά των ΛΟΑΔ με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου τους²⁵.

Παράλληλα, μία από τις προτεραιότητες του **Γραφείου του Υπατού Αρμοστή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου** είναι η παγκόσμια εκστρατεία ενημέρωσης της κοινής γνώμης, με σκοπό την ευαισθητοποίηση για την καταπολέμηση της ομοφοβικής και τρανσφοβικής βίας, την εξάλειψη των διακρίσεων με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου και την προώθηση του σεβασμού για τα δικαιώματα των ΛΟΑΔ²⁶. Με το σύνθημα **Speak Up – Stop Discrimination**, ο **Υπατος Αρμοστής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου** επικεντρώνεται στο γεγονός ότι «η προστασία των ΛΟΑΔ από τη βία και τις διακρίσεις δεν προϋποθέτει την αναγνώριση νέων, ειδικών για τους ΛΟΑΔ, δικαιωμάτων, ούτε απαιτεί την κατοχύρωση νέων προτύπων για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Η νομική υποχρέωση των Κρατών-μελών να διασφαλίζουν το σεβασμό και την προστασία των δικαιωμάτων των ΛΟΑΔ είναι καλά εδραιωμένη στο διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, πηγάζοντας τόσο από την ΟΔΑ όσο και από τα υπόλοιπα διεθνή συμβατικά κείμενα που αφορούν στα δικαιώματα του ανθρώπου. Όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου, έχουν δικαίωμα στην πλήρη απόλαυση της προστασίας που τους παρέχει το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου»²⁷. Η κακοποίηση, οι βασανισμοί, οι επιθέσεις και οι δολοφονίες ΛΟΑΔ, λόγω του σεξουαλικού τους προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου τους, συχνά δεν αναφέρονται, ούτε

²⁴ UN, OHCHR, Annual report of the UN High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General, Follow-up and implementation of the Vienna Declaration and Programme of Action, *Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation*, A/HRC/19/41, 17 Νοεμβρίου 2011; UN General Assembly, Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General, *Discrimination and violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity*, *op.cit.*

²⁵ UN, Secretary General, Press Release, *Confront Prejudice, Speak Out against Violence, Secretary-General Says at Event on Ending Sanctions Based on Sexual Orientation, Gender Identity*, SG/SM/13311-HR/5043, 10 Δεκεμβρίου 2010, διαθέσιμο σε: <http://www.un.org/press/en/2010/sgsm13311.doc.htm>.

²⁶ Βλ. UN, OHCHR, Combating discrimination based on sexual orientation and gender identity, *Speak Up – Stop Discrimination*, διαθέσιμο σε: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Discrimination/Pages/LGBT.aspx>.

²⁷ *Ibidem*.

καταγράφονται, γεγονός που οδηγεί, μεταξύ άλλων, στην ατιμωρησία των υπαιτίων. Ο Υπατος Αρμοστής έχει δηλώσει αποφασισμένος να καταπολεμήσει αυτήν την «επαίσχυντη σιωπή», η οποία συνιστά «εν τέλει απόρριψη της θεμελιώδους αρχής της καθολικότητας των δικαιωμάτων του ανθρώπου»²⁸.

β. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η προστασία των ΛΟΑΔ απορρέει καταρχήν από τις διατάξεις του **άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)**, οι οποίες αναγνωρίζουν την απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνει η Σύμβαση χωρίς διακρίσεις, καθώς επίσης και από τον πλέον ολοκληρωμένο μηχανισμό προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, τον **Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (ΕΚΧ)**²⁹. Ειδικότερα, σύμφωνα με τις διατάξεις του **άρθρου Πρώτου** του ΕΚΧ, η απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από το Χάρτη, όπως το δικαίωμα στη στέγαση, την υγεία, την εκπαίδευση, την εργασία, τη νομική και κοινωνική προστασία, την ελεύθερη μετακίνηση και την απαγόρευση διακρίσεων, θα πρέπει να εξασφαλίζεται από τα Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης χωρίς διάκριση.

Η προστασία των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων θεμελιώνεται στις ίδιες αξίες και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), καθώς τόσο το **άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ)**, όσο και τα **άρθρα 8, 10 και 19 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ)** καθιστούν σαφές ότι πρωταρχική μέριμνα της ΕΕ είναι η προαγωγή των αξιών του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της ισότητας, του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες, καθώς επίσης και η αποτελεσματική καταπολέμηση κάθε μορφής διάκρισης. Στο ίδιο πλαίσιο, σύμφωνα με τις διατάξεις του **άρθρου 21, παρ. 1, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔ)** «*απαγορεύεται κάθε διάκριση ιδίως λόγω φύλου, φυλής, χρώματος, εθνοτικής καταγωγής ή κοινωνικής προέλευσης, γενετικών χαρακτηριστικών, γλώσσας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, πολιτικών φρονημάτων ή κάθε άλλης γνώμης, ιδιότητας μέλους εθνικής μειονότητας, περιουσίας, γέννησης, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού*».

²⁸ Statement of the Office of the UN High Commissioner for Human Rights to the International Conference on LGBT human rights, Montreal, 26 Ιουλίου 2006.

²⁹ Η Ελλάδα υπέγραψε τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη στις 18 Οκτωβρίου 1961 και τον κύρωσε στις 6 Ιουνίου 1984 με το Ν 1426/1984 της 21^{ης} Μαρτίου 1984 «Κύρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη» (ΦΕΚ Α' 32/21.3.1984). Αντίθετα, δεν έχει ακόμη κυρώσει τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, το οποίο και έχει υπογράψει από τις 3 Μαΐου 1996.

Ερειδόμενη στις αξίες του πλουραλισμού και της ανοχής της διαφορετικότητας, τις οποίες προάγει, η ΕΕ υποστήριξε ομόφωνα, το Δεκέμβριο 2008, στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών (ΓΣΗΕ) μια Δήλωση για το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου και τα δικαιώματα του ανθρώπου, η οποία υποστηρίχθηκε από 68 χώρες και στις πέντε ηπείρους³⁰. Η Δήλωση επιβεβαιώνει την αρχή της απαγόρευσης κάθε μορφής διάκρισης και καταδικάζει τις εκτελέσεις, τις αυθαίρετες συλλήψεις ή παραβιάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου³¹.

Σε ό,τι αφορά στην προστασία των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων, εφαρμογή βρίσκει και η θεμελιώδης αρχή της ΕΕ περί ίσης μεταχείρισης, η οποία εφαρμόζεται καθολικά σε κάθε πρόσωπο και απαγορεύει κάθε μορφής διάκριση σε βάρος των διεμφυλικών ατόμων, καθώς βάσει της νομολογίας του ΔΕΕ θα πρέπει να θεωρηθεί ως σύγχρονη δοκιμασία για την αρχή της ισότητας των δύο φύλων η άνιση μεταχείριση από εθνική έννομη τάξη ατόμων με επίκτητο φύλο, ανεξαρτήτως γένους³².

Επισημαίνεται, στο σημείο αυτό, ότι, μέχρι σήμερα, τα περισσότερα δεσμευτικά κείμενα της ΕΕ, όπως Οδηγίες που έχουν εφαρμογή στην αρχή της ίσης μεταχείρισης των φύλων στην πρόσβαση αγαθών και υπηρεσιών, δεν αναφέρουν ρητά την ταυτότητα φύλου στον κατάλογο με τα πεδία όπου απαγορεύονται οι διακρίσεις. Η αρχή έγινε με δύο πιο πρόσφατες Οδηγίες, οι οποίες κάνουν ρητή αναφορά στην ταυτότητα φύλου και, πιο συγκεκριμένα με την *Αναδιατυπωμένη Οδηγία 2011/95/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2011, σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας*, καθώς επίσης και με την *Οδηγία 2012/29/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25^{ης} Οκτωβρίου 2012, για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιου 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου*. Πράγματι, κατά το πρότυπο του Συμβουλίου της Ευρώπης, οι εν λόγω Οδηγίες είναι οι πρώτες που κάνουν ρητή αναφορά στην έννοια της «ταυτότητας φύλου»,

³⁰ UN, General Assembly, *Joint statement on sexual orientation, gender identity and human rights*, Δεκέμβριος 2008, διαθέσιμο σε: http://www.ilga-europe.org/home/issues/ilga_europe_s_global_work/united_nations/ilga_europe_and_joint_statements/joint_statement_on_sexual_orientation_gender_identity_and_human_rights_at_united_nations_2008.

³¹ Σημειώνεται, δε, ότι η ΕΕ υποστήριξε επίσης κοινές δηλώσεις στο Συμβούλιο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του ΟΗΕ, το 2006 και το 2011, οι οποίες διατυπώθηκαν εξ ονόματος 54 και 85 χωρών αντίστοιχα. Βλ. UN, HRC, *Joint statement on sexual orientation, gender identity and human rights*, 2006 και UN, HRC, *Joint Statement on the Rights of LGBT*, 22 Μαρτίου 2011, διαθέσιμη σε: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2011/03/158847.htm>.

³² Βλ. έτσι Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, «Η σύγχρονη δοκιμασία της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στην περίπτωση επίκτητου φύλου (Ευρωπαϊκή νομολογία και ισχύουσες ρυθμίσεις στη Χώρα μας. Συγκριτικές Παρατηρήσεις)», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, 2011, Τεύχ. 2, σελ. 151-158.

προβλέποντας ότι προσωπικά χαρακτηριστικά του προσώπου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και η ταυτότητα ή η έκφραση του φύλου, πρέπει απαραίτητα να λαμβάνονται υπόψη για την παροχή προστασίας είτε, στην πρώτη περίπτωση, σε αιτούντες διεθνή προστασία, είτε, στη δεύτερη περίπτωση, σε θύματα εγκληματικότητας. Μάλιστα, αξίζει να δοθεί, στο σημείο αυτό, ιδιαίτερη έμφαση στη χρήση του όρου «έκφραση φύλου» (gender expression), για πρώτη φορά σε δεσμευτικό νομικό κείμενο, την Οδηγία 2012/29/ΕΕ, καθώς με την προσθήκη της κατηγορίας αυτής ως έναν ακόμη λόγο βίας λόγω φύλου (μαζί με το φύλο και την ταυτότητα φύλου), πρόθεση του ευρωπαϊού νομοθέτη είναι να αναγνωρίσει ως θύματα αυτής της βίας τόσο παρενδυτικά άτομα (cross dressers), όσο και οποιοδήποτε άλλο άτομο του οποίου η «έμφυλη συμπεριφορά» δεν εμπίπτει για οποιονδήποτε λόγο στην κατηγορία της «ταυτότητας φύλου».

Ακόμη, ωστόσο, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις – την πλειοψηφία, δηλαδή, των δεσμευτικών κειμένων της ΕΕ, όπου αναφέρονται γενικά και αόριστα στα πεδία απαγόρευσης διακρίσεων, χωρίς ρητή αναφορά στην έννοια της «ταυτότητας φύλου» – η νομολογία του **Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης** (ΔΕΕ) είναι σαφής. Ειδικότερα, το ΔΕΕ έχει ερμηνεύσει την έννοια του «φύλου» κατά τρόπο ώστε να εμπίπτουν σε αυτήν περιπτώσεις στις οποίες η διακριτική μεταχείριση σχετίζεται με την ταυτότητα του «κοινωνικού φύλου» ή αλλιώς με την ταυτότητα φύλου³³. Πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση **P. κατά S. και Cornwall County Council**, το ΔΕΚ έκρινε ότι «δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας [76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1976, περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας] εμπίπτουν μόνο οι διακρίσεις που οφείλονται στο γεγονός ότι ο υφιστάμενος τη διάκριση ανήκει στο ένα από τα δύο φύλα. Αν ληφθούν υπόψη ο σκοπός της Οδηγίας και η φύση των δικαιωμάτων στην προστασία των οποίων αποσκοπεί, είναι σαφές ότι η Οδηγία εφαρμόζεται και στις διακρίσεις που οφείλονται, όπως εν προκειμένω, στην αλλαγή φύλου του ενδιαφερόμενου». Πράγματι, «σε περίπτωση απόλυσης για το λόγο ότι **ο ενδιαφερόμενος έχει την πρόθεση να υποβληθεί ή έχει ήδη υποβληθεί σε αλλαγή φύλου**, υφίσταται δυσμενής μεταχείριση του ενδιαφερόμενου έναντι των ατόμων που ανήκουν στο φύλο στο οποίο θεωρητικά ανήκε και ο ενδιαφερόμενος πριν από την αλλαγή αυτή»³⁴.

³³ Ως ταυτότητα φύλου νοείται ο «ατομικό[ς] και εσωτερικό[ς] τρόπο[ς] που βιώνεται το φύλο από κάθε άτομο και που μπορεί να συμπίπτει ή όχι με το αποδοθέν κατά τη γέννηση του φύλο, συμπεριλαμβανομένου του πώς βιώνει προσωπικά το σώμα (που θα μπορούσε να συνεπάγεται τροποποίηση της εμφάνισης ή της λειτουργίας μέσω ιατρικών, χειρουργικών ή άλλου τύπου μέσων, πάντα με την προϋπόθεση της ελεύθερης επιλογής) και άλλες εκφράσεις φύλου, που περιλαμβάνουν την ένδυση, τον τρόπο ομιλίας και τη συμπεριφορά». Για τον εν λόγω ευρέως αποδεκτό ορισμό της ταυτότητας φύλου βλ. *The Yogyakarta Principles, op.cit., Introduction to the Yogyakarta Principles*, σελ. 6.

³⁴ ΔΕΚ, Υπόθεση C-13/94, *P. κατά S. and Cornwall City Council*, απόφαση της 30^{ης} Απριλίου 1996, σκ. 20-21.

Παρατηρείται, συνεπώς, ότι, παρότι ο ευρύτερα αποδεκτός ορισμός της ταυτότητας φύλου περιλαμβάνει όχι μόνο τα άτομα που προβαίνουν σε χειρουργική επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου (διαφυλικά άτομα), αλλά και εκείνα που επιλέγουν άλλα μέσα για να εκφράσουν το κοινωνικό φύλο τους, όπως η ετεροφυλενδυσία ή η παρενδυσία, ή που απλώς υιοθετούν συγκεκριμένο τρόπο ομιλίας ή χρησιμοποιούν καλλυντικά που κατά κανόνα συνδέονται με άτομα του αντίθετου φύλου, η νομοθεσία της ΕΕ ερμηνεύεται από το ΔΕΕ κατά τρόπο ώστε να προστατεύεται η ταυτότητα φύλου μόνο υπό στενή έννοια³⁵. Η προστασία, με άλλα λόγια, που παρέχεται από το δίκαιο της ΕΕ έναντι των διακρίσεων λόγω φύλου αφορά μόνο στα τρανσεξουαλικά άτομα³⁶ που σκοπεύουν να υποβληθούν, υποβάλλονται ή έχουν υποβληθεί σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού του φύλου τους και των οποίων ο επαναπροσδιορισμός φύλου θα πρέπει να αναγνωρίζεται νομικά από τα Κράτη-μέλη σε εφαρμογή των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)³⁷. Κι αυτό παρότι εκτιμάται ότι **μόνο 10% των διεμφυλικών ατόμων στην πραγματικότητα μπορούν** είτε λόγω επιλογής, είτε για λόγους υγείας, είτε λόγω άρνησης πρόσβασης σε οποιαδήποτε φροντίδα, κάτι που είναι σύνηθες στα Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, **να προχωρήσουν σε επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου**.

Αυτός είναι άλλωστε και ένας από τους λόγους για τους οποίους πληθαίνουν οι φωνές που συστήνουν τη διεύρυνση της προστασίας κατά των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου, κατά τρόπο ώστε να περιλαμβάνει κάθε διεμφυλικό άτομο και να μη περιορίζεται μόνο στα διαφυλικά άτομα (άτομα δηλαδή που σκοπεύουν να υποβληθούν, υποβάλλονται ή έχουν υποβληθεί σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου). Σε μια πρόσφατη αναφορά του ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, σε συνάρτηση των παραπάνω, διατυπώνει ότι «δεν υπάρχει κανένας λόγος για τη μη επέκταση της προστασίας από τις διακρίσεις ατόμων που χαρακτηρίζονται ως παρενδυτικά, cross dressers, άτομα που ζουν μόνιμα με το αντίθετο από το βιολογικό τους φύλο χωρίς καμία ιατρική επέμβαση και όλων των ατόμων που απλά επιθυμούν να παρουσιάζουν το φύλο τους διαφορετικά»³⁸. Την άποψη αυτή έχουν

³⁵ FRA, CoE, *Handbook on European non-discrimination law*, 2010, σελ. 93.

³⁶ Σύμφωνα με τον ορισμό που παρέχει το ΕΔΔΑ, ως **τρανσεξουαλικά** ορίζονται «τα άτομα τα οποία, μολονότι εμφανίζουν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του ενός φύλου, αισθάνονται ότι ανήκουν στο άλλο. Τα άτομα αυτά προσπαθούν συχνά να αποκτήσουν λιγότερο διασπασμένη και λιγότερο διφορούμενη ταυτότητα και για το λόγο αυτό υποβάλλονται σε ιατροφαρμακευτική αγωγή και σε χειρουργικές επεμβάσεις, προκειμένου να προσαρμόσουν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους στον ψυχισμό τους. Τα χειρουργημένα τρανσεξουαλικά άτομα αποτελούν συνεπώς μια σαφώς καθορισμένη και δυνάμενη να καθοριστεί ομάδα». Βλ. ΕΔΔΑ, *Rees κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, [αριθ. προσφυγής 9532/81], 17 Οκτωβρίου 1986, σκ. 38.

³⁷ ΕΔΔΑ, *Β. κατά Γαλλίας* [αριθ. προσφυγής 13343/87], 25 Μαρτίου 1992; *Sheffield και Horsham κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [αριθ. προσφυγής 22985/93 και 23390/94], 30 Ιουλίου 1998; *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [αριθ. προσφυγής 28957/95], 11 Ιουλίου 2002; *Grant κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [αριθ. προσφυγής 32570/03], 23 Μαΐου 2006.

³⁸ FRA, *Homophobia and Discrimination on the grounds of sexual orientation in the EU Member States: Part I - Legal Analysis*, 2009, p.131-132. Βλ. έτσι και S. Whittle, L. Turner, M. Al-Alami, *Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination*, 2007, σελ. 74, διαθέσιμο σε: <http://www.pfc.org.uk/pdf/EngenderedPenalties.pdf>.

υποστηρίζει μεταξύ άλλων και εθνικοί φορείς δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως η Επιτροπή Ισότητας της Β. Ιρλανδίας³⁹, ο Διαμεσολαβητής για θέματα Ισότητας στη Φιλανδία⁴⁰, η Ολλανδική Επιτροπή Ίσης Μεταχείρισης⁴¹.

Η προαναφερθείσα νομολογία του ΔΕΚ επιβεβαιώθηκε σε δύο πιο πρόσφατες αποφάσεις. Η πρώτη υπόθεση, **Κ. Β. κατά National Health Service Pensions Agency**, αφορούσε στην άρνηση χορήγησης σύνταξης χηρείας στον τρανσεξουαλικό σύντροφο της Κ.Β. Το ΔΕΚ, εστιάζοντας στο ζήτημα της απαγόρευσης από τον άγγλο νομοθέτη της τέλεσης γάμου μεταξύ διεμφυλικών ατόμων, επεσήμανε ότι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα ετερόφυλα ζευγάρια, όπου κανένας από τους δύο συντρόφους δε είναι διεμφυλικό άτομο, τα διαφυλικά άτομα δεν είναι σε καμία περίπτωση σε θέση να ικανοποιήσουν την προϋπόθεση γάμου προκειμένου να λάβουν σύνταξη χηρείας⁴².

Η άνιση μεταχείριση λόγω ταυτότητας φύλου επιβεβαιώθηκε από το ΔΕΚ και στην υπόθεση **Sarah Margaret Richards κατά Secretary of State for Work and Pensions**, η οποία αφορούσε στη χορήγηση σύνταξης γήρατος σε πρόσωπο το οποίο στη ληξιαρχική πράξη γέννησής του είχε καταχωρηθεί ως άρρεν, αλλά υποβλήθηκε στην πορεία σε εγχείριση επαναπροσδιορισμού φύλου. Η Richards υπέβαλε αίτημα για χορήγηση σύνταξης στην ηλικία των 60 ετών, όπως προέβλεπε η βρετανική νομοθεσία στην περίπτωση των γυναικών, το οποίο απορρίφθηκε, διότι σύμφωνα με τη βρετανική νομοθεσία θεωρούνταν άντρας και έπρεπε να υποβάλει αίτημα στα 65 έτη. Το ΔΕΚ έκρινε ότι η καταγγέλλουσα υπέστη άνιση μεταχείριση λόγω του επαναπροσδιορισμού του φύλου της και, κατά συνέπεια, η μεταχείριση αυτή συνιστούσε διάκριση κατά παράβαση του άρθρου 4, παρ. 1, της *Οδηγίας περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης*⁴³.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και το **Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)**, το οποίο έχει συμβάλει σημαντικά στην αντιμετώπιση των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου με σειρά αποφάσεών του. Από την πρώτη υπόθεση διεμφυλικού ατόμου που απασχόλησε το ΕΔΔΑ⁴⁴, ενός ατόμου FtM⁴⁵ που είχε ζητήσει να αναγνωριστεί

³⁹ Βλ. έτσι Equality Commission for Northern Ireland, *Response to OFMDFM's consultation 'Implementing EU Equality Obligations in Northern Ireland: The Gender Goods and Services Directive'*, Σεπτέμβριος 2007, σελ. 5.

⁴⁰ Βλ. έτσι FRA, *Homophobia and Discrimination on the grounds of sexual orientation in the EU Member States: Part I - Legal Analysis*, op.cit., σελ.131.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² ΔΕΚ, Υπόθεση C-117/01, **Κ.Β. κατά National Health Service Pensions Agency, Secretary of State for Health**, απόφαση της 7^{ης} Ιανουαρίου 2004, σκ. 31.

⁴³ ΔΕΚ, Υπόθεση C-423/04, **Sarah Margaret Richards κατά Secretary of State for Work and Pensions**, απόφαση της 27 Απριλίου 2006, σκ. 30-31.

⁴⁴ ΕΔΔΑ, **Χ.Υ.Ζ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου** [αριθ. προσφυγής 21830/1993], 22 Απριλίου 1997.

⁴⁵ Αρκτικόόλεξο που σημαίνει από θηλυκό σε αρσενικό (Female-to-Male). Ο όρος αυτός αντικατοπτρίζει την κατεύθυνση μετάβασης από το ένα φύλο στο άλλο. Η μετάβαση αυτή ωστόσο, δεν είναι δεδομένη και μπορεί να εκφράζει απλώς τη διάθεση του ατόμου να μπει σε μια διαδικασία μετάβασης.

ως πατέρας τέκνου το οποίο είχε γεννηθεί κατόπιν προσφυγής σε ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή της συντρόφου του με γεννητικό υλικό τρίτου δότη, έως και σήμερα, το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις με το δικαίωμα επαναπροσδιορισμού φύλου και την αναγκαία και επιβεβλημένη τροποποίηση των πιστοποιητικών γέννησης. Έχει, δε, δεχτεί ότι η ταυτότητα φύλου και ο σεξουαλικός προσανατολισμός εμπίπτουν τόσο στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των προσώπων (άρθρο 8 ΕΣΔΑ), όσο και στο πεδίο εφαρμογής της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων ως προστατευόμενα χαρακτηριστικά (άρθρο 14 ΕΣΔΑ)⁴⁶.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι το πλαίσιο προστασίας των διεμφυλικών ατόμων κατά των διακρίσεων συμπληρώθηκε από τον ευρωπαϊό δικαστή πολύ πρόσφατα, με μια πολύ σημαντική και πολυαναμενόμενη απόφασή του, την *Identoba και άλλοι κατά Γεωργίας*. Με την απόφαση αυτή το Δικαστήριο του Στρασβούργου επανέλαβε ότι τα τρανς άτομα προστατεύονται κατά των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου βάσει του άρθρου 14 ΕΣΔΑ, διευκρινίζοντας μάλιστα ότι την προστασία αυτή κατά των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου απολαμβάνουν ΟΛΑ τα τρανς άτομα και όχι μόνο οι διαφυλικοί (τρανσέξουαλ)⁴⁷.

γ. Σε εθνικό επίπεδο

Στην Ελλάδα, «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας» και, για το λόγο αυτό, κατοχυρώνονται συνταγματικά (άρθρο 2, παρ. 1, Σ). Το ίδιο ισχύει και για την απαγόρευση των διακρίσεων, η οποία διασφαλίζεται μέσω της ρητής συνταγματικής πρόβλεψης της ισότητας ενώπιον του νόμου (άρθρο 4, παρ. 1, Σ), της απόλυτης προστασίας της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας κάθε προσώπου που βρίσκεται στην ελληνική Επικράτεια, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων (άρθρο 5, παρ. 2, Σ). Αντικείμενο προστασίας που περιβάλλεται από τις συνταγματικές εγγυήσεις αποτελεί και το δικαίωμα προσφυγής στα Δικαστήρια και παροχής έννομης προστασίας από αυτά (άρθρο 20, παρ. 1, Σ), ενώ, ταυτόχρονα, η διασφάλιση της ανεμπόδιστης και αποτελεσματικής άσκησης των «δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου» και της «αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου» κατοχυρώνεται, στο άρθρο 25, παρ. 1, Σ, ως υποχρεωτική. Κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος, το 2001, μάλιστα, με την προσθήκη ενός ακόμη εδαφίου (άρθρο 25, παρ. 1 (γ), Σ), σύμφωνα με το οποίο «τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν», επιλύθηκε οριστικά και το ζήτημα της ενέργειας που αναπτύσσουν τα δικαιώματα αυτά έναντι τρίτων και της εφαρμογής

⁴⁶ ΕΔΔΑ, *Salgueiro da Silva Mouta κατά Πορτογαλίας* [αριθ. προσφυγής: 33290/96], 21.3.2000, παρ. 28; *Alekseyev κατά Ρωσίας* [αριθ. προσφυγών: 4916/07, 25924/08 και 14599/09], 21 Οκτωβρίου 2010, παρ. 108; *P.V. κατά Ισπανίας* [αριθ. προσφυγής: 35159/09], 20 Νοεμβρίου 2010, παρ. 30.

⁴⁷ ΕΔΔΑ, *Identoba και άλλοι κατά Γεωργίας* [αριθ. προσφυγής: 73235/12] 12 Μαΐου 2015.

τους στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου. Σημαντικό είναι, δε, να σημειωθεί ότι οι περισσότερες εκ των ανωτέρω διατάξεων ανήκουν στις μη-αναθεωρητέες διατάξεις.

Σε ό,τι αφορά στη νομοθετική αναγνώριση της αρχής της ίσης μεταχείρισης στη Χώρα μας, ο Ν 3304/2005 για την «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού»⁴⁸, με τον οποίο μεταφέρθηκαν στην ελληνική έννομη τάξη οι Οδηγίες 2000/43/ΕΚ (περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής) και 2000/78/ΕΚ (για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία), αποτέλεσε τομή για την προαγωγή της αρχής της ισότητας και την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στη Χώρα μας. Με τη σύσταση, μάλιστα, των φορέων προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης (άρθρο 19), δίνεται η δυνατότητα σε «ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού», οι οποίες τείνουν να παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας και ανεργίας σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, να αναζητήσουν άλλη οδό προστασίας πέραν της δικαιοσύνης, που λόγω της βραδυπορίας και της δαπάνης, δεν είναι πάντα και η πλέον αποτελεσματική⁴⁹. Επισημαίνεται, παρόλα αυτά, για λόγους πληρότητας της παρούσας Έκθεσης, ότι, παρότι αποτελεί βασικό νομοθετικό εργαλείο για την καταπολέμηση των διακρίσεων στο χώρο εργασίας και ευθύνεται για την εισαγωγή για πρώτη φορά του όρου «σεξουαλικός προσανατολισμός» στην ελληνική νομοθεσία, ο Ν 3304/2005 δεν παρέχει καμία προστασία στα τρανς άτομα που παραμένουν εκτεθειμένα στον κίνδυνο διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου.

Πέραν του Ν 3304/2005, για τα ζητήματα προώθησης της ισότητας μεταχείρισης και της ισότητας ευκαιριών στην εργασία και για τα δύο φύλα σημαντική νομική εξέλιξη αποτελεί η θέσπιση του Ν 3896/2010 σχετικά με την «Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης – Εναρμόνιση της κείμενης νομοθεσίας με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006 και άλλες συναφείς διατάξεις». Ο Ν 3896/2010 ορίζει ως «διάκριση λόγω φύλου» και, ως εκ τούτου, απαγορεύει κάθε μορφής άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω φύλου (όπως οι όροι προσδιορίζονται στη διάταξη του άρθρου 2 του ίδιου νόμου), την παρενόχληση, τη σεξουαλική παρενόχληση, τη λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση γυναικών λόγω εγκυμοσύνης ή μητρότητας, καθώς και οποιαδήποτε λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση που οφείλεται στην ανοχή ή στην απόρριψη

⁴⁸ ΦΕΚ Α' 16/27.1.2005.

⁴⁹ Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής (ΕΚΚΕ-ΙΚΠ), Ερευνητικό πρόγραμμα «Σύσταση Παρατηρητηρίου Καταπολέμησης των διακρίσεων», *Το Θεσμικό πλαίσιο καταπολέμησης των διακρίσεων*, Ν. Σαρρής, σελ. 8-9, διαθέσιμο σε: [http://www.eif.gov.cy/mlsi/dl/genderequality.nsf/0/24C8142C925A4A5CC2257A750029F715/\\$file/Framework_el.pdf](http://www.eif.gov.cy/mlsi/dl/genderequality.nsf/0/24C8142C925A4A5CC2257A750029F715/$file/Framework_el.pdf).

αυτής της συμπεριφοράς. Το ουσιώδες εν προκειμένω, ωστόσο, και ταυτόχρονα καινοτόμο για τα ελληνικά δεδομένα, συνίσταται στη ρητή αναφορά του νομοθέτη, στο άρθρο 3, παρ. 2 (β), του Ν 3896/2010, ότι «διάκριση λόγω φύλου συνιστά, επίσης, οποιαδήποτε λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση προσώπου που συνδέεται με αλλαγή φύλου». Η διάταξη αυτή είναι αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης στην εθνική νομοθεσία της αντίστοιχης ευρωπαϊκής, και συγκεκριμένα της Οδηγίας 2006/54/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, καθώς επίσης και των γενικών κατευθυντήριων αρχών στις οποίες έχει καταλήξει το ΔΕΕ σχετικά με το θέμα αυτό. Χαρακτηριστική είναι η σκέψη αριθ. 3 του Προοιμίου της Οδηγίας 2006/54/EK, σύμφωνα με την οποία «το Δικαστήριο έκρινε ότι το πεδίο εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών δεν μπορεί να περιορισθεί στην απαγόρευση διακρίσεων με βάση το γεγονός ότι ένα πρόσωπο ανήκει στο ένα ή στο άλλο φύλο. Υπό το πρίσμα του σκοπού της και της φύσης των δικαιωμάτων που επιδιώκει να διαφυλάξει, έχει επίσης εφαρμογή στις διακρίσεις που απορρέουν από την αλλαγή φύλου ενός προσώπου»⁵⁰. Γίνεται φανερό, παρόλα αυτά, ότι ο Ν 3896/2010 αγνοεί μία σημαντική πραγματικότητα, αυτή του κοινωνικού φύλου, η οποία δεν καλύπτει μόνο τα άτομα που έχουν προβεί σε επαναπροσδιορισμό φύλου, αλλά όλο το φάσμα των διεμφυλικών ατόμων, είτε έχουν προβεί σε επέμβαση επαναπροσδιορισμού του φύλου τους, είτε όχι.

Σημαντικό, τέλος, βήμα προς την κατεύθυνση της καθιέρωσης ενός πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου αποτελεί και ο Ν 3769/2009 για την «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών και άλλες διατάξεις», οι διατάξεις του οποίου αφορούν ειδικά στην εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών, όπως προβλέπεται από τις διατάξεις της Οδηγίας 2004/113/EK του Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2004. Για ακόμη μια φορά, ωστόσο, δε γίνεται καμία αναφορά στην ταυτότητα φύλου ώστε η απαγόρευση των διακρίσεων στη παροχή υπηρεσιών λόγω φύλου να θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει και τις διακρίσεις λόγω κοινωνικού φύλου.

B. Το δικαίωμα αναγνώρισης ενώπιον του νόμου

«Κάθε άνθρωπος έχει παντού το δικαίωμα να αναγνωρίζεται από το νόμο ως πρόσωπο. Ανεξάρτητα από τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου πρέπει να

⁵⁰ Όπως ορθά αναφέρει ο Συνήγορος του Πολίτη, το αγγλόφωνο κείμενο της Οδηγίας κάνει σαφή διάκριση μεταξύ των όρων “sex”, δηλαδή «βιολογικό φύλο», και “gender”, δηλαδή «κοινωνικό φύλο», αναφέροντας τον όρο “gender reassignment”. Κυριολεκτώντας, θα λέγαμε ότι η Οδηγία αναφέρεται στις διακρίσεις που πηγάζουν από τον «επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού φύλου ενός προσώπου». Συνεπώς, η ελληνική μετάφραση της Οδηγίας, η οποία κάνει λόγο για «αλλαγή φύλου», αντιμετωπίζει μάλλον περιοριστικά την έννοια που η Οδηγία θέλησε να δώσει στον όρο αυτό και η οποία προσιδιάζει περισσότερο προς την ορολογία που χρησιμοποιείται πλέον στις μέρες μας, όπως λ.χ. διάκριση λόγω «ταυτότητας κοινωνικού φύλου», στα αγγλικά “gender identity”. Βλ. έτσι Εισήγηση Συνηγόρου του Πολίτη, Ημέρα μνήμης τρανς 2012, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του ΣΥΔ: <http://www.transgender-association.gr/>.

αναγνωρίζεται σε κάθε πρόσωπο η ικανότητα δικαίου σε όλες τις πτυχές της ζωής του. Ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ταυτότητα φύλου που κάθε άτομο αποδίδει στον εαυτό του είναι αναπόσπαστα στοιχεία της προσωπικότητάς του και συνιστούν μια από τις πιο βασικές πτυχές του αυτοκαθορισμού, της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας [...]

Οι Αρχές της Yogyakarta, Αρχή 3: Το δικαίωμα αναγνώρισης από το νόμο

Το δικαίωμα αναγνώρισης ενώπιον του νόμου είναι θεμελιώδους σημασίας, καθώς εκφράζει το δικαίωμα και την ικανότητα κάθε προσώπου να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που απορρέουν από το νόμο⁵¹. Ως άλλο «δικαίωμα σε δικαιώματα»⁵², το δικαίωμα αναγνώρισης από το νόμο συνιστά ένα ευρέως αναγνωρισμένο δικαίωμα τόσο σε διεθνές (α) και περιφερειακό (β), όσο και σε εθνικό επίπεδο (γ).

α. Σε διεθνές επίπεδο

Σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της διαφάνειας και της συνοχής στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε σχέση με το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου, μια ομάδα διακεκριμένων επιστημόνων στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου ανέλαβε, με κοινή πρωτοβουλία της Διεθνούς Επιτροπής Νομικών και της Διεθνούς Υπηρεσίας για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το δύσκολο έργο της διερεύνησης των παραβιάσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου λόγω διακρίσεων στη βάση του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου και, σε ένα δεύτερο χρόνο, της κωδικοποίησης του ισχύοντος διεθνούς δικαίου που απαγορεύει τις ανωτέρω διακρίσεις. Οι **Αρχές της Yogyakarta για την Εφαρμογή του Διεθνούς Δικαίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε σχέση με το Σεξουαλικό Προσανατολισμό και την Ταυτότητα Φύλου**⁵³ απηχούν την προσπάθεια συστηματοποίησης των οικουμενικά αναγνωρισμένων δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αυτά κατοχυρώνονται από τη διεθνή νομοθεσία, τη διεθνή νομολογία και τη βέλτιστη πρακτική σχετικά με την εφαρμογή των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε θέματα σχετικά με το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. Η κωδικοποίηση, συνεπώς, αυτή των δικαιωμάτων του ανθρώπου, που εφαρμόζονται ανεξάρτητα από το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου κάθε ατόμου, γίνεται σαφές ότι δε συνιστά ένα νομικά δεσμευτικά κείμενο. Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι τα Κράτη δε δεσμεύονται στην τήρησή της, εφόσον στην πραγματικότητα οι Αρχές της Yogyakarta απλά επιβεβαιώνουν τα διεθνή πρότυπα για τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις υποχρεώσεις των Κρατών για την έμπρακτη εφαρμογή τους σε θέματα

⁵¹ UN, General Assembly, HRC (2012) *General comment on the right to recognition as a person before the law in the context of enforced disappearances*, A/HRC/19/58/Rev.1, 2 Μαρτίου 2012. Προοίμιο.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Βλ. *The Yogyakarta Principles. Principles on the Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity*, op.cit.

σχετικά με το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου. Για το λόγο αυτό, και παρά την απουσία αυτοτελούς νομικής τους ισχύος, στις *Αρχές της Yogyakarta* παραπέμπουν ευρωπαϊκά και διεθνή όργανα ή εθνικά δικαστήρια.

β. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Σύμμαχο στο εγχείρημά τους αυτό οι εμπνευστές των *Αρχών της Yogyakarta* βρήκαν τον Επίτροπο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο οποίος τις «έχει προσυπογράψει και τις θεωρεί ένα σημαντικό εργαλείο στην κατεύθυνση της αναγνώρισης των υποχρεώσεων των Κρατών να σέβονται, προστατεύουν και εφαρμόζουν ανθρώπινα δικαιώματα κάθε προσώπου, ανεξαρτήτως της ταυτότητας του φύλου του»⁵⁴. Για το σκοπό αυτό, μάλιστα, έχει απευθύνει έκκληση σε όλα τα Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης να μελετήσουν τις Αρχές και να τις ενσωματώσουν στις πολιτικές τους.

Για το λόγο αυτό, συνεπώς – μεταξύ πολλών άλλων ασφαλώς – η **Έκθεση του Επιτρόπου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, Thomas Hammarberg**, η οποία δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του 2009 με στόχο της να αποτυπώσει με τον πιο πλήρη και ουσιαστικό τρόπο την κατάσταση με την οποία βρίσκονται σήμερα αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στην Ευρώπη, είναι αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα κείμενα σε ευρωπαϊκό επίπεδο και σημείο αναφοράς για την προστασία των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων. Στην εν λόγω Έκθεση, με τίτλο **Δικαιώματα του Ανθρώπου και Ταυτότητα Φύλου**, ο Επίτροπος δεν περιορίζεται σε μια απλή καταγραφή των προβλημάτων με τα οποία βρίσκονται καθημερινά αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στα Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ούτε στέκεται μόνο στους κεντρικούς άξονες του διεθνούς και ευρωπαϊκού πλαισίου προστασίας των δικαιωμάτων τους. Αντίθετα, κάνει ένα βήμα πιο πέρα, προτείνοντας λύσεις σε επίπεδο θεσμών και νομοθεσίας και κάνοντας συστάσεις που αφορούν σε εξειδικευμένα ζητήματα που αφορούν στους διεμφυλικούς, όπως είναι η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, οι προϋποθέσεις επαναπροσδιορισμού φύλου και ονόματος, οι συνέπειες στον οικογενειακό βίο, η πρόσβαση σε υπηρεσίες ασφάλειας και υγείας, η πρόσβαση στην εργασία, η τρανσφοβία και η βία κατά των διεμφυλικών ατόμων, καθώς επίσης και οι διεμφυλικοί μετανάστες και πρόσφυγες⁵⁵.

Δυο χρόνια μετά την πολύ σημαντική αυτή συμβολή του στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ο **Επίτροπος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης** δημοσίευσε και νέα Έκθεση με τίτλο **Διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου**, στην οποία εξετάζεται ενδελεχώς η νομική και

⁵⁴ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, Issue Paper by Thomas Hammarberg, 29 Ιουλίου 2009, σελ. 14 και 44.

⁵⁵ *Ibidem*.

κοινωνική κατάσταση των ΛΟΑΔ, αναδεικνύοντας την ανάγκη αποτελεσματικότερης και συντονισμένης καταπολέμησης της ομοφοβίας, της τρανσφοβίας και των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου στα 47 Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης⁵⁶.

Βέβαια, σκόπιμο είναι στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η επισήμανση της αναγκαιότητας αντιμετώπισης των διακρίσεων και του αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή τους ζωή τα διεμφυλικά άτομα δεν απασχόλησε για πρώτη φορά τα Κράτη-μέλη του Συμβουλίου το 2009. Με την **Κατάσταση των διεμφυλικών** και την ανάγκη υιοθέτησης ειδικού προστατευτικού νομοθετικού πλαισίου έχει ασχοληθεί και η **Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης**, υιοθετώντας για το σκοπό αυτό, ήδη από το 1989, κείμενο συστάσεων⁵⁷. Έχοντας εντοπίσει ότι η διεμφυλικότητα εγείρει νέους και πολύ σοβαρούς προβληματισμούς στους οποίους τα Κράτη-μέλη καλούνται να ανταποκριθούν με γνώμονα το σεβασμό στα δικαιώματα του ανθρώπου, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση επεσήμανε την ανάγκη σεβασμού της ιδιωτικής ζωής κάθε προσώπου και την απαγόρευση κάθε μορφής διάκρισης στην απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών δυνάμει του άρθρου 14 ΕΣΔΑ, συστήνοντας στα Κράτη-μέλη την εισαγωγή ειδικής νομοθεσίας που να επιτρέπει τη μεταβολή του φύλου και του ονόματος στα δημόσια έγγραφα⁵⁸.

Δύο δεκαετίες αργότερα, δυο ακόμη κείμενα της **Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης** καταπιάνονται με την ιδιαίτερα ευαίσθητη θεματική των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου, εστιάζοντας στην ανάγκη καταπολέμησης της ομοφοβίας και της τρανσφοβίας. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο κείμενο, με τίτλο **Διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου**, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διακρίσεις, τη βία και τα εγκλήματα μίσους κατά των ΛΟΑΔ, ενώ παράλληλα θίγει το ευαίσθητο ζήτημα των υψηλών ποσοστών αυτοκτονίας στα διεμφυλικά άτομα, εξαιτίας κυρίως της αδυναμίας επαναπροσδιορισμού του φύλου τους ή της άρνησης των Αρχών να καταχωρήσουν το «νέο» κοινωνικό τους φύλο⁵⁹. Με το δεύτερο κείμενο, με τίτλο **Καταπολεμώντας τις διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου**, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συστήνει, μεταξύ άλλων, στην Επιτροπή Υπουργών να εντείνει τις προσπάθειές της προς την κατεύθυνση της

⁵⁶ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, Σεπτέμβριος 2011.

⁵⁷ CoE, Parliamentary Assembly, and Recommendation 1117 (1989) on *The Conditions of Transsexuals*, 29 Σεπτεμβρίου 1989, διαθέσιμη σε: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta89/erec1117.htm>.

⁵⁸ *Idem*, παρ. 11.

⁵⁹ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights, Report, Doc. 12185, *Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity*, 23 Μαρτίου 2010, διαθέσιμη σε: <http://assembly.coe.int/ASP/XRef/X2H-DW-XSL.asp?fileid=12403&lang=EN>.

καταπολέμησης της ομοφοβίας και της τρανσφοβίας, με έμφαση στην ενίσχυση της πρόληψης στα σχολεία και τον αθλητισμό, να δημιουργήσει πρότυπα διαδικτυακά σεμινάρια εκπαίδευσης ιδίως για τους αστυνομικούς και τους δικαστικούς και ανακριτικούς λειτουργούς αναφορικά με την ομοφοβία, την τρανσφοβία και τις διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου και να αναλάβει κοινή δράση με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ με σκοπό τη διασφάλιση της συλλογής συγκρίσιμων δεδομένων και πληροφοριών σχετικά με την κατάσταση των ΛΟΑΔ από το σύνολο των Κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης⁶⁰.

Την ίδια περίοδο, η **Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης** υιοθέτησε μια **Σύσταση αναφορικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου**⁶¹. Παρότι γίνεται δεκτό ότι το κείμενο αυτό στερείται λόγω της φύσης του δεσμευτικής ισχύος, εντούτοις το εγχείρημα είναι εξαιρετικής σημασίας, τόσο συμβολικής όσο και ουσιαστικής, καθώς **για πρώτη φορά τα Κράτη-μέλη, μέσω της Επιτροπής Υπουργών, δεσμεύτηκαν να αναλάβουν δράση για τη βελτίωση της κατάστασης των ΛΟΑΔ**. Συγκεκριμένα, υπενθυμίζοντας καταρχάς τον οικουμενικό χαρακτήρα και την καθολικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η Επιτροπή Υπουργών αναγνωρίζει ότι «οι ΛΟΑΔ είναι εδώ και αιώνες και εξακολουθούν να είναι θύματα ομοφοβίας, τρανσφοβίας και άλλων ειδών έλλειψης ανοχής και διακρίσεων ακόμη και μέσα στις οικογένειές τους – με την ποινικοποίηση, την περιθωριοποίηση, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη βία – λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου» και επισημαίνει με έμφαση ότι «πρέπει να ληφθεί ειδική δράση προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυτών των προσώπων». Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή Υπουργών συστήνει στα Κράτη-μέλη την αναθεώρηση του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου με σκοπό την ενίσχυση της προστασίας των ΛΟΑΔ και τον έλεγχο και την αποκατάσταση τυχόν διακρίσεων, άμεσων ή έμμεσων, λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου, καθώς επίσης και τη λήψη και αποτελεσματική εφαρμογή νομοθετικών και άλλων μέτρων ικανών να καταπολεμήσουν τις ανωτέρω διακρίσεις. Σύνθημα, δε, της εν λόγω Σύστασης είναι ο σεβασμός και η προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ΛΟΑΔ⁶².

Το πολύ σημαντικό αυτό έργο του Συμβουλίου της Ευρώπης συνεχίστηκε και συμπληρώθηκε από ένα ακόμη αποφασιστικής σημασίας κείμενο, το **Ψήφισμα 2048(2015) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης**, με τίτλο *Διακρίσεις σε*

⁶⁰ CoE, Parliamentary Assembly, Recommendation 2021(2013), *Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity*, 27 June 2013.

⁶¹ CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, 31 Μαρτίου 2010.

⁶² *Ibidem*.

βάρος των διεμφυλικών ατόμων στην Ευρώπη⁶³, το οποίο και υιοθετήθηκε στις 22 Απριλίου 2015, κατόπιν συζήτησης ενώπιον της Επιτροπής ισότητας και μη διάκρισης⁶⁴. Παρότι το Ψήφισμα στερείται δεσμευτικής ισχύος, η σημασία του είναι πράγματι θεμελιώδης, κι αυτό για τους ακόλουθους τρεις κυρίως λόγους:

- Καταρχάς, όπως προαναφέρθηκε, συνιστά την απόδειξη ότι η θεματική των διακρίσεων κατά των διεμφυλικών ατόμων εξακολουθεί να βρίσκεται μεταξύ των προτεραιοτήτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο και συνεχίζει να προωθεί τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων και να μάχεται υπέρ της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου σε εθνικό επίπεδο.
- Σε ένα δεύτερο χρόνο, η προστιθέμενη αξία του εν λόγω κειμένου συνίσταται στις πολύ συγκεκριμένες προτάσεις του για εξάλειψη από τις εθνικές νομοθεσίες κάθε καταχρηστικής προϋπόθεσης για τη νομική αναγνώριση του φύλου (όπως π.χ. ιατρικές επεμβάσεις, στείρωση, ορμονοθεραπεία, διαζύγιο κ.ά.), καθώς επίσης και για πλήρη αποκατηγοριοποίηση της διαφυλικότητας και αφαίρεση της διαταραχής ταυτότητας φύλου από τους αντίστοιχους καταλόγους.
- Τέλος, παρά το συμβουλευτικό του χαρακτήρα, το εν λόγω Ψήφισμα στέλνει ένα ηχηρό μήνυμα ομοφωνίας ως προς την αντιμετώπιση των ζητημάτων αυτών στην Ευρώπη και μπορεί να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά και από το ΕΔΔΑ προκειμένου να θεμελιώσει νέες υποχρεώσεις των Κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης ενόψει της εξέτασης εκκρεμών υποθέσεων ενώπιόν του⁶⁵.

γ. Σε εθνικό επίπεδο

Σε ό,τι αφορά στην εθνική έννομη τάξη, το συμπέρασμα που εύλογα συνάγεται είναι διπλό: αφενός, η προστασία των διεμφυλικών ατόμων θεμελιώνεται στη γενική αρχή της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων και στο δικαίωμα της ανθρώπινης ελευθερίας και αξιοπρέπειας, αφετέρου, η έννοια της «ταυτότητας φύλου» είναι σχεδόν ανύπαρκτη στην ελληνική έννομη τάξη. Η επιλογή, δε, του όρου «σχεδόν ανύπαρκτη» είναι συνειδητή, καθώς παρατηρείται μια τάση σταδιακής αποτύπωσης σε διάφορα νομοθετικά κείμενα της έννοιας της «ταυτότητας φύλου».

⁶³ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Resolution 2048(2015), *op.cit.*

⁶⁴ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, Deborah Schembri (rapporteur), Doc. 13742, 2 Απριλίου 2015.

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *D.Ç. κατά Τουρκίας* [αριθ. προσφυγής: 10684/13]; *Garçon κατά Γαλλίας* [αριθ. προσφυγής: 52471/13]; *Nicot κατά Γαλλίας* [αριθ. προσφυγής: 52596/13] και *A.P. κατά Γαλλίας* [αριθ. προσφυγής: 79885/12].

Πράγματι, όπως επισημαίνει και η **Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI)** στην Έκθεση για την Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια έχουν σημειωθεί σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός αποτελεσματικού πλαισίου για την καταπολέμηση του ρατσισμού σε επίπεδο νομοθεσίας⁶⁶. Ειδικότερα, ο Ν 4285/2014⁶⁷ υιοθετήθηκε με σκοπό την προσαρμογή του αντιρατσιστικού Ν 927/1979 στην Απόφαση-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου της 28^{ης} Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξеноφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου και, κατ' επέκταση, την ενίσχυση του ισχύοντος αντιρατσιστικού νομοθετικού πλαισίου. Ο νέος νόμος διαφοροποιείται από τον προηγούμενο, μεταξύ άλλων, διότι συμπεριλαμβάνει ρητά την ταυτότητα φύλου μεταξύ των λοιπών λόγων διάκρισης που πρέπει να συντρέχουν ώστε μια πράξη υποκίνησης διακρίσεων, μίσους ή βίας να στοιχειοθετεί την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος μίσους⁶⁸. Κι αυτό, παρότι οι διατάξεις του άρθρου 1 της Απόφασης-Πλαίσιο του Συμβουλίου κάνουν αναφορά αποκλειστικά και μόνο στη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές και την εθνική ή εθνοτική καταγωγή. Τέλος, το άρθρο 10 του ίδιου νόμου (Ν 4285/2014) κατάργησε το τελευταίο εδάφιο του άρθρου 79, παρ. 3, ΠΚ, ενσωματώνοντας στον Ποινικό Κώδικα νέο άρθρο (το άρθρο 81^Α ΠΚ), με τίτλο *Ρατσιστικό έγκλημα*, το οποίο αυστηροποιεί την επιβαλλόμενη ποινή «*εάν η πράξη τελείται από μίσος λόγω [...] της ταυτότητας φύλου [...] κατά του παθόντος*»⁶⁹.

⁶⁶ CoE, ECRI, *Report on Greece (fifth monitoring cycle)*, CRI(2015)1, 24 Φεβρουαρίου 2015, σελ. 54.

⁶⁷ ΦΕΚ Α' 191/10.9.2014.

⁶⁸ Το πρώτο άρθρο του Ν 4285/2014 αντικατέστησε το άρθρο 1, παρ. 1, του Ν 927/1979, με τίτλο *Δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους*, τιμωρώντας με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000 - 20.000) ευρώ «*όποιο[ν] με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση [...] την ταυτότητα φύλου [...], κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων*». Στην ίδια λογική, το άρθρο 2 του Ν 4285/2014 αντικατέστησε το άρθρο 2, παρ. 1, του Ν 927/1979, με τίτλο *Δημόσια επιδοκιμασία ή άρνηση εγκλημάτων*, τιμωρώντας με τις ίδιες ποινές «*όποιο[ν] με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση [...] την ταυτότητα φύλου [...], όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της*».

⁶⁹ Ειδικότερα, δυνάμει των διατάξεων του άρθρου 81^Α ΠΚ, «*το κατώτερο όριο ποινής αυξάνεται ως εξής: Α) Σε περίπτωση πλημμελήματος, που το προβλεπόμενο όριο ποινής ορίζεται σε δέκα ημέρες έως ένα έτος φυλάκισης, το κατώτερο όριο ποινής αυξάνεται κατά έξι μήνες και κατά ένα έτος στις λοιπές περιπτώσεις πλημμελημάτων. Β) Σε περίπτωση κακουργήματος, που το προβλεπόμενο όριο ποινής ορίζεται σε πέντε έως δέκα έτη κάθειρξης, το κατώτερο όριο ποινής αυξάνεται κατά δύο έτη και κατά τρία έτη στις λοιπές περιπτώσεις κακουργημάτων. Γ) Το προβλεπόμενο για οποιοδήποτε έγκλημα κατώτερο όριο χρηματικής ποινής διπλασιάζεται. Η κατά τα ανωτέρω επιβαλλόμενη ποινή δεν αναστέλλεται*».

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο **Συνήγορος του Πολίτη**, ως φορέας καταπολέμησης των διακρίσεων, συνέταξε έναν **Οδηγό διαφορετικότητας για δημοσίους υπαλλήλους με σκοπό την καταπολέμηση των διακρίσεων**, με στόχο του να καλύψει τα πιθανά κενά στην πληροφόρηση των στελεχών του δημοσίου τομέα σε ό,τι αφορά στα ιδιαίτερα στοιχεία της ταυτότητας διαφόρων κατηγοριών πολιτών που καλούνται να εξυπηρετήσουν. Ειδικότερα, στη σχετική με το *Κοινωνικό Φύλο* ενότητα, επισημαίνεται χαρακτηριστικά ότι «πρέπει να γίνει κατανοητή η έννοια της ταυτότητας κοινωνικού φύλου και να γίνει σεβαστή η αυτοαντίληψη του καθενός για το φύλο του, ασχέτως των στοιχείων της αστυνομικής του ταυτότητας ή των λοιπών εγγράφων ταυτοποίησης»⁷⁰.

⁷⁰ Συνήγορος του Πολίτη, *Ποιον έχω απέναντί μου; Οδηγός διαφορετικότητας για δημοσίους υπαλλήλους με σκοπό την καταπολέμηση των διακρίσεων*, [σελ. 32], διαθέσιμο σε: <http://www.synigoros.gr/resources/web.pdf>.

II. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΜΠΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΑ ΑΤΟΜΑ

Αν το γράμμα και το πνεύμα του νόμου – εν προκειμένω του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου – συνιστούν την αναγκαία προϋπόθεση για την εκπλήρωση της καθολικότητας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μένει να διασφαλιστεί η τήρηση και η αποτελεσματικότητά τους σε κάθε περίπτωση. Συχνά, ωστόσο, παρατηρείται η ύπαρξη χάσματος μεταξύ δικαίου και πρακτικής, μεταξύ του κανόνα και της εφαρμογής τους. Σημαντικό εμπόδιο στην προαγωγή και εκπλήρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτελεί το έλλειμμα ή οι δυσκολίες εφαρμογής τους στην πράξη, ενώ για τα διεμφυλικά άτομα απαιτείται συχνά ειδική δράση για τη διασφάλιση της πλήρους άσκησης από αυτά των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τι απομένει όμως από ένα δικαίωμα όταν αποστερείται της αποτελεσματικότητας στην άσκησή του;

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, συνεπώς, η μελέτη μερικών από τις σημαντικότερες προκλήσεις με τις οποίες βρίσκονται σήμερα αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στην Ελλάδα, έτσι όπως αυτές καταγράφονται από διεθνείς, ευρωπαϊκούς και εθνικούς ελεγκτικούς φορείς. Ενδεικτικά, γίνεται αναφορά στο μείζον θέμα της βίας κατά των διεμφυλικών ατόμων και της τρανσφοβίας (βλ. παρακάτω υπό Α), σε θέματα που αφορούν στην πρόσβασή τους στην υγειονομική περίθαλψη και την κοινωνικοασφαλιστική τους κάλυψη (βλ. παρακάτω υπό Β) και, τέλος, στα εμπόδια που συναντούν στην πρόσβαση στην εργασία και την απασχόληση (βλ. παρακάτω υπό Γ).

Α. Βία κατά των διεμφυλικών ατόμων και τρανσφοβία

Ως τρανσφοβία θα μπορούσε να οριστεί το φάσμα της έκφρασης εχθρικών, φοβικών ή εκφράσεων δυσφορίας, αποστροφής, μισαλλοδοξίας ή και μίσους κατά των διεμφυλικών ανθρώπων λόγω της ταυτότητας ή έκφρασης φύλου τους⁷¹. Η τρανσφοβική εκδήλωση μίσους σε βάρος διεμφυλικών ατόμων μπορεί να λάβει διάφορες μορφές. Η λεκτική επίθεση είναι η συνηθέστερη μορφή και παρατηρείται συνήθως σε δημόσιους χώρους. Θύματα των περισσότερων επιθέσεων, συμπεριλαμβανομένου του εκφοβισμού στο σχολείο, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις οι νέοι⁷².

Τα τελευταία χρόνια έχει καταγραφεί σημαντικός αριθμός περιστατικών δολοφονικών επιθέσεων εναντίον διεμφυλικών ατόμων. Σύμφωνα, δε, με τα επίσημα στοιχεία της **16^{ης} Διεθνούς Ημέρας Τρανς Μνήμης**, από την 1^η Ιανουαρίου 2008 έως και την 1^η Οκτωβρίου 2014 έχουν καταγραφεί 1.612 δολοφονίες διεμφυλικών σε 62 χώρες σε ολόκληρο τον κόσμο,

⁷¹ Βλ. έτσι CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, Issue Paper by Thomas Hammarberg, *op.cit.*, σελ. 33-34.

⁷² FRA, *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, 2009, σελ. 10.

ενώ μόνο κατά το έτος 2014 ο αριθμός των ανθρωποκτονιών διεμφυλικών ατόμων έφτασε τους 226⁷³.

Όπως, άλλωστε, αναγνωρίζεται από τον **Επίτροπο του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Thomas Hammarberg**, δεν είναι λίγα τα διεμφυλικά άτομα που, κατά παράβαση των άρθρων 2 και 5 της ΕΣΔΑ, ζουν στο φόβο και έρχονται αντιμέτωπα καθημερινά με βίαιη συμπεριφορά, της οποίας η ένταση είναι δυνατό να κυμαίνεται από παρενοχλήσεις, εκφοβισμούς ή λεκτική βία έως και άσκηση σωματικής βίας, σεξουαλική κακοποίηση και εγκλήματα μίσους⁷⁴.

Χαρακτηριστική είναι η **Δήλωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, το σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου** 66 Κρατών-μελών του ΟΗΕ – μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα – ενώπιον της Γενικής Συνέλευσης των ΗΕ στις **18 Δεκεμβρίου 2008**, με την οποία, παρότι επιβεβαιώνεται για ακόμη μία φορά η αρχή της καθολικότητας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τη απαγόρευση κάθε μορφής διακρίσεων, εκφράζεται ταυτόχρονα σοβαρή ανησυχία για τις παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου λόγω της ταυτότητας του φύλου του⁷⁵. Τα υπογράφοντα Κράτη-μέλη σπεύδουν να καταδικάσουν την άσκηση βίας, τις διακρίσεις, τον αποκλεισμό, το στιγματισμό και την απομόνωση που υφίστανται τα ΛΟΑΔ άτομα λόγω του σεξουαλικού τους προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου τους, απαιτώντας ταυτόχρονα τη λήψη κάθε απαραίτητου μέτρου για τη διερεύνηση των παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου⁷⁶.

Οι **Ειδικοί Εισηγητές των Ηνωμένων Εθνών για εξωδικαστικές, συνοπτικές ή αυθαίρετες εκτελέσεις** έχουν στο παρελθόν κάνει συχνές αναφορές στις ειδεχθείς παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων που έχουν υποστεί τα διεμφυλικά άτομα⁷⁷. Ο **Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ για τα βασανιστήρια και άλλη βάνανση, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία**, Juan Méndez, στην από 1^η Φεβρουαρίου 2013 Έκθεσή του, επισημαίνει ότι «τα μέλη σεξουαλικών μειονοτήτων υφίστανται βασανιστήρια και άλλες μορφές βάνανσης μεταχείρισης» και αναγνωρίζει ότι «πράγματι, οι διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου συνιστούν παράμετρο που

⁷³ TGEU – Transgender Europe, *TDOR Press Release: Transgender Europe's Trans Murder Monitoring project reveals 226 killings of trans people in the last 12 months*, 30 Οκτωβρίου 2014.

⁷⁴ *Idem*, σελ. 33.

⁷⁵ UN General Assembly, *Statement on Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity*, 18 Δεκεμβρίου 2008, Αρχές 1,2 και 4.

⁷⁶ *Idem*, Αρχές 6 και 12.

⁷⁷ Βλ. έτσι UN, Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Reports: E/CN.4/1999/3, παρ. 76, E/CN.4/1999/39, παρ. 76, E/CN.4/2000/3, παρ. 54, E/CN.4/2001/9, παρ. 48-49, E/CN.4/2002/74, παρ. 62, A/57/138, παρ. 38, E/CN.4/2003/3, παρ. 66, A/59/319, παρ. 60, A/HRC/4/20 και Add.1, A/HRC/4/29/Add.2, A/HRC/11/2/Add.7, A/HRC/14/24/Add.2 και A/HRC/17/28/Add.1.

συμβάλλει σημαντικά στην "απανθρωποποίηση" - "αποπροσωποίηση" του θύματος⁷⁸. Ο **Υπατος Αρμοστής του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες**, αναγνωρίζοντας ότι τα τελευταία χρόνια ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός αιτημάτων διεθνούς προστασίας διατυπώνεται από ΛΟΑΔ άτομα, έχει μάλιστα εκδώσει ειδικές κατευθυντήριες οδηγίες επισημαίνοντας την ιδιαίτερη προσοχή που πρέπει να επιδεικνύεται σε περιπτώσεις αιτούντων άσυλο που επικαλούνται φόβο δίωξης λόγω ταυτότητας φύλου⁷⁹.

Ειδικότερα, ο **Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ για τα βασανιστήρια και άλλη βάνανυση, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία**, σε δήλωσή του σχετικά με τα **ευρήματα από την επίσκεψή του στην Ελλάδα**, αναφέρει ότι «στην Ελλάδα, οι κρατούμενοι στην πτέρυγα των ΛΟΑΔ του σωφρονιστικού καταστήματος δεν είχαν πρόσβαση στην εξωτερική αυλή για δύο χρόνια και έμεναν περιορισμένοι στα κελιά τους και στους διαδρόμους έξω από αυτά»⁸⁰.

Σύμφωνα έρευνα που διεξάχθηκε για τα *Τρανσφοβικά εγκλήματα μίσους στην ΕΕ*⁸¹, η οποία παρείχε τα πρώτα ποσοτικά δεδομένα ως προς τα εγκλήματα μίσους κατά των διεμφυλικών ατόμων στα Κράτη-μέλη της ΕΕ επί τη βάση ερωτηματολογίων που απαντήθηκαν από 2.669 διεμφυλικούς από ολόκληρη την Ευρώπη:

- 79% των ερωτηθέντων έχουν υπάρξει θύματα κάποιας μορφής παρενόχλησης σε δημόσιο χώρο, η οποία ήταν δυνατό να κυμαίνεται από τρανσφοβικά σχόλια έως και σωματική ή σεξουαλική επίθεση.
- Οι πιο διαδεδομένες μορφές παρενόχλησης ήταν τα υποτιμητικά σχόλια (44%) και η λεκτική βία (27%), ενώ 15% των ερωτηθέντων είχαν υπάρξει θύματα απειλητικής συμπεριφοράς και 7% σωματικής κακοποίησης,
- Βασιζόμενοι σε στοιχεία που προέκυψαν από προηγούμενη έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι τρανς γυναίκες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο θυματοποίησης από τους άνδρες. 67% των ερωτηθέντων τρανς γυναικών δήλωσαν ότι είχαν υπάρξει θύματα παρενόχλησης έναντι 57% των ερωτηθέντων τρανς ανδρών, ενώ 24% των ερωτηθέντων τρανς γυναικών δήλωσαν ότι έχουν υποστεί λεκτική βία έναντι 20% των ερωτηθέντων τρανς ανδρών.

⁷⁸ UN, General Assembly, HRC, Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Juan E. Méndez, A/HRC/22/53, 1^η Φεβρουαρίου 2013, παρ. 79.

⁷⁹ UNHCR, *Guidance Note on Refugee Claims Relating to Sexual Orientation and Gender Identity*, 21 Νοεμβρίου 2008, διαθέσιμο σε: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/48abd5660.html>.

⁸⁰ Press statement of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment presenting preliminary findings on his mission to Greece, 20 Οκτωβρίου 2010 από UN, General Assembly, HRC, *Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity*, Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, A/HRC/19/41, 17 Νοεμβρίου 2011, παρ. 39.

⁸¹ L. Turner, St. Whittle, R. Combs, *Transphobic Hate Crimes in the European Union*, 2009, Press for Change.

- Το υψηλότερο ποσοστό λεκτικής βίας αναφέρθηκε από τους έλληνες, γερμανούς και βρετανούς συμμετέχοντες στην έρευνα (25%), ενώ οι έλληνες ερωτηθέντες ανέφεραν και τα πιο υψηλά ποσοστά απειλητικής συμπεριφοράς (22%).

Ιδιαίτέρως ανησυχητικά είναι τα ευρήματα και της **διαδικτυακής έρευνας που πραγματοποίησε ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA) για τους ΛΟΑΔ στην ΕΕ**, κατόπιν ανάθεσης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη συλλογή συγκρίσιμων δεδομένων σχετικά με τη διακριτική μεταχείριση και τα εγκλήματα μίσους με θύματα ΛΟΑΔ στο σύνολο των Κρατών-μελών της ΕΕ και την Κροατία, στην οποία απάντησαν 93.079 συμμετέχοντες⁸². Ειδικότερα:

- ένας στους 4 (26%) συμμετέχοντες στην έρευνα για τους ΛΟΑΔ στην ΕΕ έχει δεχθεί επίθεση ή απειλή άσκησης βίας κατά την πενταετία που προηγήθηκε της έρευνας,
- περίπου 3 στους 10 διεμφυλικούς συμμετέχοντες αναφέρουν ότι έχουν υποστεί βία ή έχουν δεχθεί απειλή άσκησης βίας περισσότερες από τρεις φορές στη διάρκεια του δωδεκάμηνου που προηγήθηκε της έρευνας,
- η πλειονότητα των ερωτηθέντων που βίωσαν εμπειρία βίαιης συμπεριφοράς το τελευταίο έτος (59%) δηλώνει ότι η πιο πρόσφατη επίθεση ή απειλή χρήσης βίας οφείλεται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου στο γεγονός ότι θεωρήθηκαν ΛΟΑΔ.

Το **Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας**⁸³ κατέγραψε 16 θύματα ρατσιστικής βίας λόγω ταυτότητας φύλου εντός του 2013 και 10 εντός του 2014. Τα περισσότερα από αυτά αφορούν σε αυθαίρετες προσαγωγές διεμφυλικών γυναικών στη Θεσσαλονίκη, κατά τις οποίες πολλά άτομα θυματοποιήθηκαν πολλαπλά, καθώς προσήχθησαν σε τμήματα υπό εξευτελιστικές συνθήκες δύο ή και τρεις μέρες στη σειρά. Καταγράφηκαν, επίσης, 4 περιστατικά που αφορούν σε εξύβριση, απειλές και πρόκληση σωματικών βλαβών⁸⁴.

⁸² FRA, *LGBT persons' experiences of discrimination and hate crime in the EU and Croatia*, Μάιος 2013, διαθέσιμο σε: http://fra.europa.eu/sites/default/files/eu-lgbt-survey-factsheet_en.pdf.

⁸³ Το Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας δημιουργήθηκε, το 2011, με πρωτοβουλία της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) και του Γραφείου της Υπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες στην Ελλάδα (ΥΑ), και με συμμετοχή μη κυβερνητικών οργανώσεων και φορέων. Σήμερα συμμετέχουν σε αυτό 35 μη κυβερνητικές οργανώσεις και άλλοι φορείς που παρέχουν νομικές, ιατρικές, κοινωνικές ή άλλες υποστηρικτικές υπηρεσίες και έρχονται σε επαφή με θύματα ρατσιστικής βίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://rvrn.org/>.

⁸⁴ Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, *Ετήσια Έκθεση 2013*, σελ. 6-7, διαθέσιμη σε: <http://rvrn.org/wp-content/uploads/2014/04/Report2013final.pdf> και *Ετήσια Έκθεση 2014*, σελ. 11, διαθέσιμη σε: http://rvrn.org/wp-content/uploads/2015/05/Report_2014gr.pdf. Ενδεικτικό, δε, είναι σε ό,τι αφορά στην εμπλοκή ένστολων και δημόσιων λειτουργών στις επιθέσεις κατά διεμφυλικών ατόμων, ότι το Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας κατέγραψε επίσης περιστατικό παράνομης κράτησης της συνηγόρου των θυμάτων κατά τη διάρκεια του ως άνω αναφερθέντος περιστατικού αυθαίρετων προσαγωγών.

Η ECRI ενημερώθηκε από τις ομάδες ΛΟΑΔ ότι τα ομοφυλόφιλα και αμφιφυλόφιλα άτομα μπορούν συνήθως να αποφύγουν τις διακρίσεις μόνο με το να μην αποκαλύπτουν το σεξουαλικό τους προσανατολισμό, καθώς τα επίπεδα της μισαλλοδοξίας εξακολουθούν να είναι υψηλά. Η δυνατότητα, ωστόσο, αυτή απόκρυψης του σεξουαλικού προσανατολισμού του προσώπου, όσο λυπηρή κι αν είναι, συχνά δεν αποτελεί καν «επιλογή» για τα διεμφυλικά και τρανσεξουαλικά άτομα⁸⁵. Επίσης, στην πρόσφατη Έκθεσή της για την Ελλάδα, η ECRI αναφέρει το περιστατικό της σύλληψης, τις παραμονές του Thessaloniki Pride 2013, μιας ομάδας διεμφυλικών ατόμων που κατηγορήθηκαν για αδικήματα κατά της δημόσιας τάξης που φέρεται ότι προκλήθηκαν από τη διεμφυλική τους ταυτότητα, καθώς επίσης και της δικηγόρου τους που τους επισκέφθηκε στο αστυνομικό τμήμα, η οποία ισχυρίζεται ότι υπέστη εκφοβισμό από αστυνομικούς⁸⁶.

Τα διεμφυλικά άτομα διατρέχουν πράγματι υψηλό κίνδυνο να υπάρξουν κάποια στιγμή στη ζωή τους θύματα εγκλημάτων μίσους ή περιστατικών βίας. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι δική μας. Ανήκει στον Επίτροπο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, Thomas Hammarberg⁸⁷. Σύμφωνα με έρευνα του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (OSCE), «στα ομοφοβικά εγκλήματα μίσους βλέπουμε μεγάλο βαθμό σκληρότητας και βαρβαρότητας. Συχνά αναφέρονται σκληρά χτυπήματα, βασανισμοί, ακρωτηριασμοί, ευνουχισμοί, ή/και βιασμοί. Πολλά από αυτά τα περιστατικά καταλήγουν στο θάνατο. Τα διεμφυλικά άτομα είναι τα πλέον ευάλωτα αυτής της κατηγορίας»⁸⁸.

Η τρανσφοβία είναι διάχυτη στην ελληνική πραγματικότητα. Οι δηλώσεις μίσους απέναντι στα διεμφυλικά άτομα διατυπώνονται, μεταξύ άλλων, και σε πολιτικές συζητήσεις για τα δικαιώματα της ΛΟΑΔ κοινότητας ή σε αντιδιαδηλώσεις προς δημόσιες εκδηλώσεις των ΛΟΑΔ ατόμων. Τα ΜΜΕ μεταδίδουν τρανσφοβικές και ομοφοβικές δηλώσεις πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, οι οποίες περιγράφουν συνήθως τα διεμφυλικά άτομα ως ανώμαλα, άρρωστα, ανήθικα και εγκληματικά ή ως αποσταθεροποιητικά στοιχεία του κοινωνικού ιστού⁸⁹. Στην έρευνα ΛΟΑΔ του **Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)** το 2012, 68% των ερωτηθέντων στην Ελλάδα δήλωσαν ότι η προσβλητική

⁸⁵ CoE, ECRI, *Report on Greece (fifth monitoring cycle)*, *op.cit.*, σελ. 39-40.

⁸⁶ *Idem*, σελ. 40.

⁸⁷ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, Issue Paper by Thomas Hammarberg, *op.cit.*, σελ. 35.

⁸⁸ OSCE/ODIHR, *Hate Crimes in the OSCE Region: Incidents and Responses. Annual report for 2006, 2007*, σελ. 53, διαθέσιμη σε: <http://www.osce.org/odihr/26759?download=true>. Σχετικά βλ. επίσης B. Perry, *Hate and Bias Crime*, 2003, Routledge, σελ. 172.

⁸⁹ FRA, *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, *op.cit.*, σελ. 11.

γλώσσα των πολιτικών για τα ΛΟΑΔ άτομα είναι «αρκετά» ή «πολύ διαδεδομένη» στη χώρα τους (μέσος όρος ΕΕ: 44%)⁹⁰.

Τέλος, πηγή σοβαρής ανησυχίας αποτελεί και η τρανσφοβία που δείχνουν ορισμένα μέλη του προσωπικού εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Η έρευνα του FRA έδειξε ότι σχεδόν το ένα τέταρτο (24%) των ερωτηθέντων θεωρούν ότι υφίστανται διακρίσεις από το προσωπικό στα εκπαιδευτικά ιδρύματα επειδή είναι ΛΟΑΔ⁹¹. Η περίπτωση ενός διεμφυλικού ατόμου, που παρενοχλήθηκε σε ένα βραδινό σχολείο της Αθήνας και τελικά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περαιτέρω εκπαίδευσή της, συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα που οδήγησε σε παρέμβαση του **Συνηγόρου του Πολίτη**⁹². Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται ιδιαίτερα περίεργο και αντιπαραγωγικό ότι ο εκπαιδευτικός, ο οποίος είχε υποστηρίξει το θύμα ελλείψει υποστήριξης από το διευθυντή, τέθηκε στη συνέχεια σε διαθεσιμότητα κάτω από αμφίβολες συνθήκες και χωρίς εφαρμογή της προβλεπόμενης διαδικασίας⁹³.

B. Τα εμπόδια στην πρόσβαση στο δικαίωμα στην υγεία

Το Δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου αναγνωρίζει την απόλαυση του υψηλότερου δυνατού επιπέδου υγείας ως θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ανθρώπου, ανεξαρτήτως φυλής, θρησκείας, πολιτικών πεποιθήσεων, κοινωνικής, οικονομικής ή νομικής του κατάστασης. Το δικαίωμα στην υγεία δεν είναι ένα προνόμιο που απολαμβάνουν ορισμένοι, αλλά πρόκειται για ένα θεμελιώδες καθολικό δικαίωμα – ουσιαστική προϋπόθεση για την ικανοποίηση άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων – που ανήκει σε κάθε άνθρωπο χωρίς διάκριση και το οποίο οφείλουμε να προάγουμε στο όνομα της ανθρωπότητας⁹⁴.

Παρόλα αυτά, για ακόμη μία φορά, η άνευ όρων αναγνώρισή του φαίνεται να μην είναι επαρκής όταν φορείς του είναι διεμφυλικά άτομα. Για την καλύτερη κατανόηση των

⁹⁰ FRA, *EU LGBT survey - European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey - Results at a glance*, Μάιος 2013.

⁹¹ FRA, *EU LGBT survey - European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey - Results at a glance*, Μάιος 2013. Σύμφωνα με την έρευνα μόνο το 1% των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι ήταν πάντα ανοιχτοί για την ταυτότητά τους ως ΛΟΑΔ στο σχολείο, ενώ περισσότερα από τα τρία τέταρτα αισθάνθηκαν την ανάγκη να το κρύψει εντελώς.

⁹² Για το σύνολο των παρεμβάσεων του Συνηγόρου του Πολίτη βλ. Συνήγορος του Πολίτη, *Διαμεσολάβηση του Συνηγόρου του Πολίτη για τη στήριξη της φοίτησης διεμφυλικού προσώπου σε δημόσιο σχολείο*, Οκτώβριος 2013, διαθέσιμα σε: http://www.synigoros.gr/?i=isotita-ton-fylon.el.if2_9other.132282. Βλ. επίσης Ομιλία του Συνηγόρου του Πολίτη στο Συμβούλιο της ευρωπαϊκής διάσκεψης σχετικά με τις διακρίσεις των ΛΟΑΔ ατόμων, διαθέσιμη σε: <http://www.synigoros.gr/resources/speech-on-discrimination-of-lgbt.pdf>.

⁹³ ΣΥΔ, *Scalable transphobic behavior against trans schoolgirl & teacher who supported her*, 9.5.2013, διαθέσιμο σε: <http://www.ilga-europe.org>. Βλ. επίσης Amnesty International, *Because of Who I am – Homophobia, Transphobia and Hate Crimes in Europe*, 2013, σελ. 3, καθώς επίσης και CoE, ECRI, *Report on Greece (fifth monitoring cycle)*, *op.cit.*, σελ. 39-40.

⁹⁴ Για το λόγο αυτό και το δικαίωμα στην υγεία κατοχυρώνεται από σειρά διεθνών και ευρωπαϊκών κειμένων, όπως ενδεικτικά στο άρθρο 12 ΔΣΟΚΠΔ, 11, παρ. 1 (στ), Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, 25, παρ. 1 (α), Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους, 11 ΕΚΧ, 24 ΔΣΔΠ, 35 ΧΘΔ.

προκλήσεων με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στην Ελλάδα επιχειρείται μια πιο εστιασμένη προσέγγιση της εφαρμογής στην πράξη του δικαιώματος πρόσβασης σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης γενικότερα (α), καθώς επίσης και σε θεραπείες επαναπροσδιορισμού φύλου και την ασφαλιστική τους κάλυψη (β), προκειμένου να εξεταστεί ακολούθως εάν και κατά πόσο η διαφυλικότητα συνιστά ιατρική πάθηση και, ειδικότερα, ψυχική διαταραχή (γ).

α. Η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης γενικότερα

Η κατάσταση της υγείας των διεμφυλικών ατόμων είναι συχνά υποβαθμισμένη. Ο καθημερινός φόβος των διακρίσεων, του στιγματισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού επηρεάζουν σημαντικά την ψυχική και σωματική τους υγεία⁹⁵. Το φαινόμενο, δε, αυτό επιτείνεται από το γεγονός ότι και τα ίδια τα τρανς άτομα, έχοντας ήδη βιώσει διακριτική μεταχείριση και απαξιώτική συμπεριφορά από τους παρόχους υγειονομικής περίθαλψης, αποφεύγουν να καταφύγουν στις υπηρεσίες υγείας⁹⁶.

Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα ερευνών που διεξάγονται στην ΕΕ, καθώς ένα βασικό θέμα που ανακύπτει συχνά στην Ελλάδα συνίσταται στη συμπεριφορά ανεπαρκώς πληροφορημένων και προκατειλημμένων εργαζόμενων στο σύστημα υγείας απέναντι στους ασθενείς τους. Ο **Οργανισμός για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα της ΕΕ (FRA)** αναφέρει ότι οι ερωτηθέντες στην έρευνα **EuroStudy** ανέφεραν ανεπιθύμητες συμπεριφορές από τους εργαζόμενους στον τομέα υγείας λόγω της ταυτότητας φύλου τους⁹⁷. Σύμφωνα με άλλη έρευνα του FRA για τους ΛΟΑΔ, 21% των ερωτηθέντων διεμφυλικών ατόμων επεσήμαναν την άστοχη περιέργεια που εκδηλώνεται από τους παρόχους υπηρεσιών υγείας, ενώ 17% εστίασαν στην άγνοιά τους για τις ειδικότερες ανάγκες των διεμφυλικών ατόμων⁹⁸.

Όπως αναφέρει η Εισηγήτρια της Επιτροπής ισότητας και μη διάκρισης της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, Deborah Schembri, τα διεμφυλικά άτομα κάνουν περιορισμένη χρήση μέτρων πρόληψης και έγκαιρης διάγνωσης και δεν καταφεύγουν σε υπηρεσίες υγείας παρά μόνο σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ή εφόσον η κατάσταση της υγείας τους έχει ήδη σοβαρά επιδεινωθεί⁹⁹. Κάτι το οποίο,

⁹⁵ FRA, *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, op.cit., σελ. 12-13.

⁹⁶ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, op.cit., σελ. 8.

⁹⁷ *Trans EuroStudy*, 2008.

⁹⁸ FRA, *EU LGBT survey - European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey - Results at a glance*, Μάιος 2013.

⁹⁹ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, op.cit., σελ. 8.

ασφαλώς, «περιορίζει τις δυνατότητες για αποτελεσματική παρέμβαση και αυξάνει το κόστος τόσο για τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα όσο και για το σύστημα υγείας»¹⁰⁰. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι, ακριβώς λόγω αυτής της έλλειψης πρόληψης, έχει διαπιστωθεί ότι οι τρανς γυναίκες διατρέχουν, στις 15 υπό έρευνα χώρες, 49 φορές περισσότερο από το γενικό πληθυσμό ενηλίκων σε αναπαραγωγική ηλικία τον κίνδυνο να προσβληθούν από τον ιό της ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας¹⁰¹, ενώ η απομόνωση και ο κίνδυνος αλκοολισμού, αυτοτραυματισμού, κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών συνιστούν ορισμένα από τα προβλήματα με τα οποία βρίσκονται συχνά αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα.

Τα ευρήματα, δε, που προκύπτουν από τις εν λόγω έρευνες συνδέουν την τρανσφοβία, τον αποκλεισμό ή την κοινωνική απομόνωση με την υποβάθμιση της ψυχονοητικής και σωματικής υγείας των διεμφυλικών ατόμων¹⁰². Δεν είναι λίγες οι μελέτες που καταδεικνύουν την ανάγκη ψυχολογικής υποστήριξης των διεμφυλικών ατόμων, καθώς τα ποσοστά αυτοκτονίας, ιδίως στις νεαρότερες ηλικίες, είναι πολύ σημαντικά¹⁰³. Ο **Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)**, σε πρόσφατη συγκριτική μελέτη που δημοσίευσε σχετικά με τα διεμφυλικά άτομα στην ΕΕ, επισημαίνει τον «υψηλό κίνδυνο κακής σωματικής και ψυχικής υγείας» των διεμφυλικών ατόμων, κάνοντας ειδική μνεία σε μελέτες που έχουν αναδείξει το ζήτημα των υψηλών ποσοστών αυτοκτονίας των διεμφυλικών ατόμων¹⁰⁴.

β. Η πρόσβαση σε θεραπείες επαναπροσδιορισμού φύλου και η ασφαλιστική τους κάλυψη

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ J. Griensven et al., “HIV surveillance and prevention in transgender women”, *The Lancet Infectious Diseases*, Vol. 13(3), Μάρτιος 2013, σελ. 185-186.

¹⁰² FRA, *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, *op.cit.*, σελ. 10.

¹⁰³ Ποσοστό 30% των διεμφυλικών ατόμων που συμμετείχαν σε έρευνα που διεξάχθηκε στην Ευρώπη από την ILGA-Europe ανέφερε τουλάχιστον μία απόπειρα αυτοκτονίας στην ενήλικη ζωή. Βλ. έτσι S. Whittle, L. Turner, R. Combs, S. Rhodes, *Transgender EuroStudy: Legal Survey and Focus on the Transgender Experience of Health Care*, ILGA-Europe, 2008, σελ. 49. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνονται και από άλλες σχετικές με την ψυχική υγεία των τρανς ατόμων έρευνες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σύμφωνα με έρευνα που διεξάχθηκε στην Ιρλανδία, στην οποία μάλιστα παραπέμπει και ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, 26% των ερωτηθέντων διεμφυλικών ατόμων είχαν επιχειρήσει να αυτοκτονήσουν τουλάχιστο μία φορά, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν προσπαθήσει περισσότερες από μία φορές να αφαιρέσουν τη ζωή τους. Βλ. P. Mayock, A. Bryan, N. Carr, K. Kitching, *Supporting LGBT lives: A study of the mental health and well-being of lesbian, gay, bisexual and transgender people*, Research commissioned by the Gay and Lesbian Equality Network (GLEN) and BeLonG To Youth Service and funded by the Health Service Executive's National Office for Suicide Prevention (NOSP), 2009, σελ. 96 [στην οποία παραπέμπει: European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, *op.cit.*, σελ. 81]. Παρομοίως, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στη μελέτη *Engendered Penalties*, 34,4% των συμμετεχόντων απάντησαν ότι είχαν κάνει τουλάχιστον μία απόπειρα αυτοκτονίας ως ενήλικες. Βλ. σχετικά S. Whittle, L. Turner, M. Al-Alami, «Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination», *The Equalities Review*, 2007, σελ. 78.

¹⁰⁴ FRA, *Being Trans in the European Union Comparative analysis of EU LGBT survey data*, 2014, σελ. 77, διαθέσιμο σε: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-being-trans-eu-comparative_en.pdf.

Τα διεμφυλικά άτομα που επιθυμούν να υποβληθούν στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου αντιμετωπίζουν συχνά αζεπέραστα εμπόδια στην προσπάθειά τους να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας. Παρότι έχει ήδη γίνει δεκτό από το ΕΔΔΑ ότι **τα Κράτη έχουν τη θετική υποχρέωση να διασφαλίζουν στους πολίτες τους τη δυνατότητα πλήρους χειρουργικής επέμβασης επαναπροσδιορισμού του φύλου τους** και να παρέχουν πλήρη ασφαλιστική ιατροφαρμακευτική κάλυψη κάθε «ιατρικά αναγκαίας» θεραπείας, μέρος της οποίας είναι και η επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου¹⁰⁵, η πραγματικότητα στα Κράτη-μέλη της ΕΕ, και δη στην Ελλάδα, δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στις αρχές που έχουν τεθεί από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστή.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με έρευνα που έγινε μεταξύ ευρωπαϊκών χωρών από την **ILGA Europe**¹⁰⁶, το 30% των ερωτηθέντων, όταν αναζήτησαν ιατρική βοήθεια προκειμένου να υποβληθούν σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου, βρέθηκαν αντιμέτωποι με αυτό που η έρευνα χαρακτηρίζει ως «το χαμηλότερο αποδεκτό επίπεδο συνδρομής», όχι απαραίτητα γιατί οι επαγγελματίες υγείας δεν ήταν πρόθυμοι, αλλά γιατί δεν είχαν στη διάθεσή τους επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τις υπηρεσίες υγείας που παρέχονται ειδικότερα σε διεμφυλικά άτομα. Το ένα τρίτο των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι δεν έγινε δεκτό το αίτημά τους για πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας επειδή οι επαγγελματίες υγείας δεν ενέκριναν τον επαναπροσδιορισμό φύλου¹⁰⁷.

Στην Ελλάδα, πιο συγκεκριμένα, τα διεμφυλικά άτομα που επιθυμούν και επιλέγουν να προβούν σε επαναπροσδιορισμό φύλου μέσω χειρουργικών επεμβάσεων είναι αναγκασμένα να καταφύγουν σε εξειδικευμένα κέντρα του εξωτερικού. Γενικότερα, επικρατεί έντονη ανασφάλεια για την επάρκεια ελλήνων γιατρών που αναλαμβάνουν ιδιαίτερα θέματα επεμβάσεων (κυρίως σε θέματα μικροχειρουργικής)¹⁰⁸, ενώ οι πλαστικοί χειρουργοί που αναλαμβάνουν να εμπλακούν σε μια σειρά περίπλοκων χειρουργικών παρεμβάσεων¹⁰⁹ πρωτευόντων γεννητικών οργάνων και δευτερογενών χαρακτηριστικών του φύλου είναι λίγοι.

Σε ό,τι αφορά στο θέμα της ασφαλιστικής κάλυψης των διαδικασιών επαναπροσδιορισμού φύλου, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα **Transgender EuroStudy**, 80% των διεμφυλικών ατόμων στην ΕΕ στερούνται πρόσβασης σε

¹⁰⁵ ΕΔΔΑ, *Van Kück κατά Γερμανίας* [αριθ. προσφυγής 35968/97], 12 Σεπτεμβρίου 2003, παρ. 47, 73 και 82; *L. κατά Αιθιοπίας* [αριθ. προσφυγής 27527/03], 11 Σεπτεμβρίου 2007, παρ. 59 και 74. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. *infra*, σελ. 51.

¹⁰⁶ International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA Europe).

¹⁰⁷ S. Whittle, L. Turner, R. Combs, S. Rhodes, *Transgender EuroStudy: Legal Survey and Focus on the Transgender Experience of Health Care*, ILGA-Europe, 2008, σελ. 55 και 58. Βλ. έτσι και CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, *op.cit.*, σελ. 27.

¹⁰⁸ Μ. Γαλανού, «Ταυτότητα φύλου, διεμφυλικότητα και θέματα υγείας», *10% το δυνατό ποσοστό*, 4 Νοεμβρίου 2012, διαθέσιμο σε: <http://www.10percent.gr/stiles/h-gnwmh-tou-10/3002-2012-11-04-22-00-04.html>.

¹⁰⁹ Βλ. *infra*, σελ. 49.

κρατικά επιδοτούμενη ορμονική θεραπεία, ενώ 86% των διεμφυλικών ατόμων στερούνται πρόσβασης σε κρατικά επιδοτούμενη επέμβαση αλλαγής φύλου. Αναπόφευκτα, πάνω από 50% των διεμφυλικών ατόμων που επιθυμούν και επιλέγουν τον επαναπροσδιορισμό φύλου μέσω χειρουργικών επεμβάσεων χρηματοδοτούν μόνοι τους εξολοκλήρου τις επεμβάσεις αυτές¹¹⁰.

Ειδικότερα στην Ελλάδα, τα διαθέσιμα στοιχεία και οι πληροφορίες είναι λιγοστά. Η έλλειψη, δε, συγκεκριμένου νομοθετικού πλαισίου δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς το εάν και ποια ασφαλιστικά ταμεία καλύπτουν το κόστος τέτοιων επεμβάσεων. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το ΙΚΑ έχει καλύψει περιπτώσεις επεμβάσεων επαναπροσδιορισμού φύλου, σε αντίθεση με το ασφαλιστικό ταμείο των ελευθέρων επαγγελματιών (ΟΑΕΕ), το οποίο έχει αρνηθεί να το πράξει. Πιο συγκεκριμένα, έχει καταγραφεί περίπτωση όπου η επέμβαση έγινε στο Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο της Πάτρας και καλύφθηκε, καθώς επίσης και περιπτώσεις διεμφυλικών ατόμων που καταγράφηκαν ως μεσόφυλοι ώστε να καλυφθούν ασφαλιστικά οι αναγκαίες ιατρικές πράξεις. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι σε μια άλλη περίπτωση ασφαλιστικής κάλυψης από το ΙΚΑ ιατρικών επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν στην Ολλανδία, η κριτική που ασκήθηκε ήταν οξεία και οι αντιδράσεις από την κοινή γνώμη έντονες, δεδομένων των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στην Χώρα μας τα ασφαλιστικά ταμεία¹¹¹.

Συνεπώς, εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα κενά και οι ανεπάρκειες στην προσβασιμότητα τέτοιου τύπου επεμβάσεων, οι οποίες είτε δεν είναι διαθέσιμες, είτε δεν είναι προσιτές από οικονομικής άποψης, ειδικά εφόσον δεν καλύπτονται οικονομικά από κρατικούς φορείς ασφάλισης, δημιουργούν σημαντικές ανισότητες στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας εντός του εθνικού συστήματος υγείας¹¹².

γ. Η διαφυλικότητα ως ψυχική διαταραχή

Βασικό ζήτημα που συνδέεται άρρηκτα με τις προκλήσεις στην απόλαυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τα διεμφυλικά άτομα συνιστά και η κατάταξη της διαφυλικότητας μεταξύ των ψυχικών παθήσεων. Συγκεκριμένα, η *Διεθνής Στατιστική Ταξινόμηση των Ασθενειών και των Σχετικών Προβλημάτων Υγείας (International*

¹¹⁰ S. Whittle, L. Turner, R. Combs, S. Rhodes, *Transgender EuroStudy: Legal Survey and Focus on the Transgender Experience of Health Care*, op.cit. Βλ. έτσι και CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 26-27.

¹¹¹ V. Mallios, *Legal Study on Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity*, Thematic Study Greece, Φεβρουάριος 2014 [Study commissioned as background material for a comparative report on homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation by the EU Agency for Fundamental Rights], σελ. 37-38, 42-43.

¹¹² CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, op.cit., σελ. 111.

Classification of Diseases – ICD) αναφέρεται στη διαφυλικότητα (ή αλλιώς τον τρανσεξουαλισμό), ως μια ψυχική διαταραχή συμπεριφοράς, ορίζοντάς την ως την «επιθυμία του ατόμου να ζει και να γίνεται αποδεκτό ως μέλος του αντίθετου φύλου. Μια επιθυμία που συνοδεύεται συνήθως από ένα αίσθημα δυσφορίας για την ακαταλληλότητα του ανατομικού του φύλου και τη βούλησή του για να υποβληθεί σε χειρουργική επέμβαση και ορμονική θεραπεία ώστε να καταστεί το σώμα όσο το δυνατόν πιο συμβατό με το επιθυμητό του φύλο»¹¹³.

Τα βασικά συστήματα κατηγοριοποίησης των ψυχικών διαταραχών είναι δύο:

i. το πρώτο είναι το *Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο των Ψυχικών Διαταραχών (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM)*¹¹⁴, της Αμερικάνικης Ψυχιατρικής Εταιρίας (APA), το οποίο περιλαμβάνει τον όρο «διαταραχή ταυτότητας φύλου» ως μια ψυχική διαταραχή και χρησιμοποιείται για να περιγράψει άτομα που νιώθουν μια έντονη δυσφορία σε σχέση με το ανατομικό τους φύλο και

ii. το δεύτερο είναι η *Διεθνής Στατιστική Ταξινόμηση των Ασθενειών και των Σχετικών Προβλημάτων Υγείας (International Classification of Diseases – ICD)*¹¹⁵ του

¹¹³ Δυνάμει της κατηγοριοποίησης του ICD-10, οι Διαταραχές Ταυτότητας Φύλου (F64 Gender Identity Disorders) περιλαμβάνουν τη διαφυλικότητα (F64.0 Transsexualism), την παρενδυσία (F64.1 Dual-role transvestism), τη διαταραχή ταυτότητας φύλου στην παιδική ηλικία (F64.2 Gender identity disorder of childhood), άλλες διαταραχές ταυτότητας φύλου (F64.8 Other gender identity disorders) και απροσδιόριστες διαταραχές ταυτότητας φύλου (F64.9 Gender identity disorder, unspecified). Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα του ΠΟΥ: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2015/en#/F60-F69>.

¹¹⁴ Έως και σήμερα έχουν δημοσιευτεί έξι εκδόσεις με τελευταία αυτή του 2013. DSM-I: Diagnostic and Statistical Manual: Mental Disorders (1952), DSM-II: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (1968), DSM-II 6th printing change: Elimination of Homosexuality as a mental disorder and substitution of the new category Sexual Orientation Disturbance (1973), DSM-III-R: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (1987), DSM-IV: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (1994), DSM-IV-TR: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (2000), DSM-V Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (2013). Για πρώτη φορά, στο DSM-III (1974) εμφανίστηκαν δύο ψυχιατρικές διαγνώσεις, που αφορούσαν α) τη δυσφορία φύλου σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες «Διαταραχή Ταυτότητας φύλου Παιδικής Ηλικίας-Gender Identity Disorder in Children-GIDC» και β) τον «Τρανσεξουαλισμό-Transsexualism», όρος που επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για εφήβους και ενήλικες. Το 1987 στο DSM-III-R μια τρίτη διάγνωση προστέθηκε: «Διαταραχή Ταυτότητας Φύλου στην Εφηβική Ηλικία και κατά την Ενηλικίωση, Μη Τρανσεξουαλικού Τύπου-Gender Identity Disorder, Non-Transsexual Type». Λίγα χρόνια αργότερα, η τελευταία αυτή διάγνωση αφαιρέθηκε από το DSM-IV (1994) και οι διαγνώσεις του «τρανσεξουαλισμού» κατέρρευσαν για να δημιουργήσουν μια γενικευμένη διάγνωση, τη «Διαταραχή Ταυτότητας Φύλου-Gender Identity Disorder-GID», με διαφορετικά σύνολα κριτηρίων για τα παιδιά σε σχέση με τους εφήβους και ενήλικες. Το 2013 στη τελευταία έκδοση του DSM-V ο όρος *Διαταραχή Ταυτότητας Φύλου* αντικαταστάθηκε με το νέο «Δυσφορία Φύλου-Gender Disforia». Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τον ιστότοπο της Αμερικανικής Ψυχιατρικής Εταιρίας: <http://www.psychiatry.org/practice/dsm>. Βλ. επίσης Χρ. Σαχινίδου, *Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή και Τρανσέξουαλ*, Διπλωματική Εργασία στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Ιατρικής, Νομικής, Θεολογίας και Οδοντιατρικής του ΑΠΘ Σύγχρονες Ιατρικές Πράξεις: Δικαιϊκή Ρύθμιση και Βιοηθική Διάσταση, Ιούλιος 2014, σελ. 16-17.

¹¹⁵ Σήμερα εφαρμόζεται το ICD-10 που εγκρίθηκε από την 43^η Παγκόσμια Συνέλευση Υγείας, το Μάιο του 1990 και τέθηκε για χρήση στα Κράτη-μέλη του ΠΟΥ από το 1994. Η 11^η αναθεώρηση της ταξινόμησης έχει ήδη ξεκινήσει και θα συνεχιστεί μέχρι το 2017, διαθέσιμο σε: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2015/en>.

Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (WHO), το οποίο ακολουθεί την καταχώρηση που είχε υιοθετηθεί στο DSM-III και αναφέρεται στη διαφυλικότητα-τρανσεξουαλισμό ως μια ψυχική διαταραχή συμπεριφοράς.

Η προσέγγιση αυτή του χαρακτηρισμού της διαφυλικότητας ως ψυχικής διαταραχής υιοθετείται και στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό, μάλιστα, είναι ότι στον Ενιαίο Πίνακα Προσδιορισμού Ποσοστού Αναπηρίας, ο οποίος εγκρίθηκε με τη με αριθμό Φ 11321/οικ. 10219/688 κοινή υπουργική απόφαση¹¹⁶, οι «διαταραχές του ψυχοκοινωνικού φύλου» εντάσσονται σε ιδιαίτερη κατηγορία με τίτλο *Διαταραχές της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του ενήλικου* και χαρακτηρίζονται έως και παρανοειδείς (με ποσοστό αναπηρίας 35-50%) ή και σχιζοειδείς (με ποσοστό αναπηρίας 35-50%). Συνιστά, όμως, η «ασυμφωνία» αυτή μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου την οποία βιώνουν τα διεμφυλικά άτομα ψυχική διαταραχή;

Παρά την επιχειρηματολογία στην οποία θεμελιώνεται η χρήση του ανωτέρω διαγνωστικού εργαλείου και η οποία συμπυκνώνεται στην ανάγκη «δικαιολόγησης» της ιατρικής ή ψυχολογικής θεραπείας των διεμφυλικών ατόμων για την κατοχύρωση του δικαίωμά τους στην πρόσβαση στην αναγκαία ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στο πλαίσιο του εθνικού συστήματος υγείας¹¹⁷, οι φωνές για πλήρη αποκατηγοριοποίηση της διαφυλικότητας πληθαίνουν. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν την αφαίρεση της «Διαταραχής ταυτότητας φύλου» από τους αντίστοιχους καταλόγους ψυχικών διαταραχών, τονίζοντας παράλληλα ότι δεν είναι αναγκαία η καθιέρωση άλλου ορισμού ή διαγνωστικού όρου¹¹⁸. Εξάλλου, η ιστορία έχει δείξει ότι τελικά είναι η έλλειψη κατανόησης του διαφορετικού αυτή που δημιουργεί το στιγματισμό και ταυτόχρονα την ερμηνεία του διαφορετικού ως διαταραχή¹¹⁹. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ομοφυλοφιλίας, η οποία, αφού πέρασε από αρκετά στάδια χαρακτηρισμού, αποχαρακτήριστηκε και καταργήθηκε τόσο από το DSM-II (1974), όσο και από το ICD-10 (1992).

Στη συζήτηση αυτή συνεισέφερε σημαντικά ο Ευρωπαίος Επίτροπος για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο οποίος υποστηρίζει ότι «τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις είναι προβληματικές» όχι μόνο γιατί «αποτελούν εμπόδιο στην πλήρη απόλαυση των κεκτημένων δικαιωμάτων του ανθρώπου από τα διεμφυλικά άτομα», αλλά κυρίως γιατί μέσω τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεων τα διεμφυλικά άτομα «στιγματίζονται κοινωνικά και καθίστανται

¹¹⁶ ΦΕΚ Β' 1506/14.5.2012.

¹¹⁷ American Psychiatric Association, *Gender Dysphoria*, American Psychiatric Publishing, 2013, διαθέσιμο σε <http://www.dsm5.org/Documents/Gender%20Dysphoria%20Fact%20Sheet.pdf>.

¹¹⁸ P.T. Cohen-Kettenis, F. Pfäfflin, "The DSM Diagnostic Criteria for Gender Identity Disorder in Adolescents and Adults", *Archives of Sexual Behavior*, Απρίλιος 2010, 39(2), σελ. 499-513.

¹¹⁹ K. Midence, I. Hargreaves, "Psychosocial adjustment in male-to-female transsexuals: an overview of the research evidence", *J Psychol.* 1997 Νοέμβριος, 131(6), σελ. 602-614.

μάλλον αντικείμενα της ιατρικής επιστήμης, παρά υποκείμενα που είναι υπεύθυνα για την έκφραση των προσωπικών τους ιατρικών αναγκών»¹²⁰.

Πράγματι, θα ήταν υπέρμετρα περιοριστικό να οριστεί *a priori* ότι ο τρόπος με τον οποίο επιθυμεί ένα άτομο να αυτοκαθορίζεται συνιστά πάθηση και μάλιστα ψυχική. Όπως πολύ ορθά επισημαίνεται, «οι τρανς άνθρωποι δεν είναι άρρωστοι. [Ε]ίναι μια μειονότητα που αντιμετωπίζει σε μεγάλο βαθμό τις διακρίσεις, τη μισαλλοδοξία και σε πολλές περιπτώσεις τη βία ή και την απειλή κατά της ζωής»¹²¹. Με άλλα λόγια, η «δυσφορία φύλου» δεν είναι άλλο στην πραγματικότητα από την εσωτερίκευση της καταπίεσης και της ανελευθερίας που υφίστανται τα διεμφυλικά άτομα¹²².

Σε απάντηση, δε, όσων επιχειρηματολογούν ότι η αποκατηγοριοποίηση της διαφυλικότητας θα είχε ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα τη μη θεμελίωση δικαιώματος σε επαναπροσδιορισμό φύλου διαμέσω κρατικού υγειονομικού φορέα, υποστηρίζεται ορθά ότι η κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης στις ιατρικές αυτές επεμβάσεις ερείδεται στην αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Ενόψει ιδίως της εγγυητικής αποστολής του όσο αφορά στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο άρθρο 25, παρ. 1, του Συντάγματος, θα πρέπει το Κράτος να εκφράζει κοινωνική πολιτική στο πλαίσιο της διασφάλισης της κοινωνικής αυτονομίας του ανθρώπου¹²³.

Γ. Τα εμπόδια στην πρόσβαση στο δικαίωμα στην εργασία

Η εργασία είναι απαραίτητη τόσο για την προσωπική ανάπτυξη και ολοκλήρωση του ανθρώπου, όσο και για την κοινωνική και οικονομική του ανεξαρτησία¹²⁴. Είναι, μάλιστα, ακόμη πιο σημαντική για τα διεμφυλικά άτομα, καθώς είναι συχνά συνυφασμένη με την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη¹²⁵, επιτρέποντας τη χρηματοδότηση διαδικασιών επαναπροσδιορισμού φύλου¹²⁶.

Παρόλα αυτά, παρατηρείται η τάση τα διεμφυλικά άτομα να αποκλείονται από την αγορά εργασίας, λόγω κυρίως της έλλειψης σχετικής νομοθεσίας που να ρυθμίζει τη νομική

¹²⁰ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, *op.cit.*, σελ. 24-25.

¹²¹ Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, *op.cit.*, σελ. 91.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ Τ. Βιδάλης, *Βιοδίκαιο: Το πρόσωπο*, Τόμος πρώτος, Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής 6, Εκδ. Σάκκουλα 2007, σελ. 251.

¹²⁴ Για το λόγο αυτό και το δικαίωμα στην εργασία κατοχυρώνεται από σειρά διεθνών και ευρωπαϊκών κειμένων, όπως ενδεικτικά στο άρθρο 6 ΔΣΟΚΜΔ, το άρθρο 8 του ΔΣΑΠΔ, το Χάρτη Κοινωνικών Δικαιωμάτων καθώς επίσης και τον αναθεωρημένο Χάρτη Κοινωνικών Δικαιωμάτων κ.ά.

¹²⁵ Στην αλληλεξάρτηση των δύο δικαιωμάτων: πρόσβασης στην υγεία και πρόσβασης στην εργασία στέκεται με έμφαση και ο Ευρωπαίος Επίτροπος για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Thomas Hammarberg. Βλ. έτσι CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, *op.cit.*, σελ. 29-30.

¹²⁶ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, *op.cit.*, σελ. 7.

αναγνώριση ταυτότητας φύλου. Πιο συγκεκριμένα, όπως ορθά υποστηρίζεται¹²⁷, η μη αναγνώριση της ταυτότητας φύλου έχει ως συνέπεια την ασυμφωνία των νομομοποιητικών εγγράφων των διεμφυλικών ατόμων με την ταυτότητά τους, όπως αυτή απεικονίζεται στην εξωτερική τους εμφάνιση, και οδηγεί πολύ συχνά στη μη πρόσληψη και τελικά τον αποκλεισμό τους από την εργασία. Η ίδια μεταχείριση όμως επιφυλάσσεται και σε τρανς άτομα που εργάζονται ήδη, τα οποία όταν αποκαλυφθεί η ταυτότητά τους είτε υφίστανται διακριτική μεταχείριση σε σχέση με άλλους συναδέλφους τους¹²⁸, είτε οδηγούνται σε παραίτηση, είτε απολύονται.

Σύμφωνα με τον **Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)**, η εκτίμηση της πραγματικής έκτασης της τρανσφοβίας και των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου στην εργασία είναι πολύ δύσκολη κι αυτό οφείλεται όχι μόνο στη γενικευμένη άγνοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αλλά και στην απροθυμία των διεμφυλικών ατόμων να μιλήσουν ανοιχτά για την ταυτότητα ή την έκφραση φύλου τους. Οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνονται η τρανσφοβία και οι διακρίσεις στο εργασιακό περιβάλλον ποικίλλουν και μπορεί να κυμαίνονται από αποκάλυπτες διακρίσεις και παρενόχληση έως και τον εκφοβισμό και την κοινωνική «απομόνωση»¹²⁹.

Το σημαντικότερο εμπόδιο στην απόλαυση του θεμελιώδους δικαιώματος στην εργασία είναι η ανεργία, η οποία, ιδίως στην παρούσα πολιτική, οικονομική και κοινωνική συγκυρία που επικρατεί στη Χώρα μας, συνιστά ένα οξυνόμενο πρόβλημα μεγίστης σημασίας για τα διεμφυλικά άτομα. Σύμφωνα με έρευνες, τα ευρήματα των οποίων επισημαίνονται από τον **Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)**, μόνο 49% των ερωτηθέντων διεμφυλικών ατόμων (ηλικίας από 18 έως 81 ετών) έχει πρόσβαση σε πλήρους απασχόλησης αμειβόμενη εργασία, έναντι 38% των διεμφυλικών ατόμων που ζουν σε συνθήκες φτώχειας, ήτοι το διπλάσιο από το αντίστοιχο ποσοστό του γενικού πληθυσμού ηλικίας από 18 έως 64 ετών (14%)¹³⁰. Το ένα τρίτο, δε, των άνεργων διεμφυλικών ατόμων υπέστησαν διακριτική μεταχείριση στο πλαίσιο της αναζήτησης εργασίας κατά τους 12 τελευταίους μήνες¹³¹, ενώ

¹²⁷ Βλ. έτσι Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, *op.cit.*, σελ. 43.

¹²⁸ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της τρανς γυναίκας ταχυδρόμου που εξαναγκάστηκε να εργάζεται σε αποθήκη για να μη γίνεται ορατή. Βλ. έτσι Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, *op.cit.*, σελ. 43.

¹²⁹ FRA, *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II - The Social Situation*, *op.cit.*, σελ. 11-12.

¹³⁰ Whittle S. et al., *Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination*, 2007; Motmans J. et al., *Etre transgenre en Belgique – Un aperçu de la situation sociale et juridique des personnes transgenres*, 2010. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται από την εισηγήτρια της Επιτροπής για την Ισότητα και τη Μη-διάκριση της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, Deborah Schembri. Βλ. CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, *op.cit.*, σελ. 7.

¹³¹ CoE, Parliamentary Assembly, Committee on Equality and Non-Discrimination, Report on *Discrimination against transgender people in Europe*, *op.cit.*, σελ. 7.

σύμφωνα με τον **Ευρωπαϊκό Επίτροπο για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Thomas Hammarberg**, δεν είναι λίγα τα διεμφυλικά άτομα, στην πλειονότητά τους γυναίκες, που αποκλεισμένα πλέον από την αγορά εργασίας δε βλέπουν άλλη εναλλακτική από αυτή της βιομηχανίας του σεξ¹³².

Ένα δεύτερο σημείο, ωστόσο, το οποίο είναι ιδιαιτέρως σημαντικό να αναδειχθεί είναι ότι ακόμη και όσοι έχουν την τύχη να εργάζονται, το εργασιακό τους περιβάλλον δε θεωρείται «ασφαλές», γεγονός που ωθεί τα διεμφυλικά άτομα στην απόκρυψη της ταυτότητας φύλου τους¹³³. Παρά τον περιορισμένο αριθμό των διαθέσιμων στοιχείων, τα ευρήματα των ερευνών μιλούν από μόνα τους. Σύμφωνα με την **έρευνα Engendered Penalties**, 23% των ερωτηθέντων διεμφυλικών ατόμων νιώθουν την ανάγκη να αλλάξουν εργασία εξαιτίας των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου που υφίστανται στο χώρο εργασίας. Μόνο 30% των συμμετεχόντων τρανς ατόμων απαντούν ότι αντιμετωπίζονται με αξιοπρέπεια από τους συναδέλφους τους, ενώ 10% δήλωσαν ότι έχουν αντιμετωπίσει λεκτική βία και 6% ότι έχουν έρθει αντιμέτωποι με σωματική βία. 42% των ερωτηθέντων απαντούν ότι δε ζουν με το επιθυμητό φύλο φοβούμενοι ότι θα χάσουν την εργασία τους¹³⁴, ενώ πολλά είναι τα διεμφυλικά άτομα που ωθούνται σε παραίτηση είτε γιατί δεν μπορούν να ζουν διπλή ζωή και να κρατούν κρυφή την ταυτότητα φύλου τους, είτε γιατί όταν αποκαλύπτουν στους συναδέλφους ή τους εργοδότες τους την πραγματική ταυτότητα φύλου τους οι πιέσεις, οι προσβολές και ο εκφοβισμός τους οποίους υφίστανται στο εργασιακό τους περιβάλλον είναι τέτοιας έντασης που δεν τους επιτρέπουν να διατηρήσουν την εργασία τους¹³⁵.

Οι δυσάρεστες αυτές εμπειρίες, ο φόβος των διακρίσεων, η ποιότητα του εργασιακού περιβάλλοντος και ο κίνδυνος της απόλυσης επηρεάζουν αναπόφευκτα το βαθμό έκφρασης των διεμφυλικών ατόμων. Οι έρευνες δείχνουν ότι περίπου 77% των ερωτηθέντων διεμφυλικών ατόμων δεν αποκαλύπτουν την πραγματική τους ταυτότητα φύλου, ενώ 50% των συμμετεχόντων θεωρούν ιδιαίτερα στρεσογόνα την υποχρέωση να διάγουν διπλή ζωή¹³⁶. Όπως, άλλωστε, υπογραμμίζει σχετικά ο **Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)**, η απόκρυψη, η καταπίεση ή η άρνηση της ταυτότητας φύλου όχι μόνο δεν είναι ανώδυνη υπόθεση ούτε πάντοτε δυνατή – ιδίως όταν τα διεμφυλικά άτομα έχουν αποφασίσει

¹³² CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 30. Βλ. έτσι και CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, op.cit., σελ. 120.

¹³³ FRA, *Homophobia and Discrimination on the Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II – The Social Situation*, op.cit., σελ. 11-12.

¹³⁴ S. Whittle, L. Turner, M. Al-Alami, *Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination*, 2007. Στα στοιχεία αυτά αναφέρεται και ο Ευρωπαίος Επίτροπος για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Βλ. έτσι CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 31.

¹³⁵ *Idem*, σελ. 30-31.

¹³⁶ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, op.cit., σελ. 120.

να υποβληθούν σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου –, αλλά μπορεί να έχουν και αρνητική επίπτωση στην υγεία και την ποιότητα ζωής του ατόμου¹³⁷.

Κλείνοντας τη θεματική των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα διεμφυλικά άτομα στην πρόσβασή τους στο δικαίωμα στην εργασία, δε θα μπορούσε να μη γίνει ειδική αναφορά σε ένα ακόμη καίριο σημείο που πλήττει την αρχή της ισότητας απέναντι στο νόμο: την ανισότητα στην παροχή σύνταξης. Στις περισσότερες χώρες της ΕΕ, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, η θεμελίωση του συνταξιοδοτικού δικαιώματος λόγω γήρατος συνδέεται με συγκεκριμένα ηλικιακά όρια τα οποία είναι διαφορετικά για τους άνδρες και τις γυναίκες. Το ίδιο ασφαλώς ισχύει και για την πρόσβαση σε άλλες υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, όπως για παράδειγμα τα επιδόματα αναπηρίας που συχνά βασίζονται στο επίσημο ηλικιακό όριο συνταξιοδότησης. Οι τρανς γυναίκες, ωστόσο, οι οποίες δεν έχουν επιτύχει τη νομική αναγνώριση του φύλου τους, δε θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα, κατά παράβαση τόσο του κοινοτικού δικαίου όσο και της ΕΣΔΑ¹³⁸, εάν δε συμπληρώσουν τα ηλικιακά όρια που προβλέπονται για τους άνδρες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ενεργοποιείται ένας φαύλος κύκλος διακριτικής μεταχείρισης σε βάρος των γυναικών λόγω της ταυτότητας φύλου τους, καθώς όχι μόνο δεν μπορούν να λάβουν τη σύνταξή τους, αλλά μπροστά στον κίνδυνο της αποκάλυψής τους αναγκάζονται σε παραίτηση. Όπως μάλιστα επισημαίνει ο **Ευρωπαϊός Επίτροπος για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου**, οι γυναίκες αυτές δε θεμελιώνουν αναδρομικά συνταξιοδοτικό δικαίωμα για την ενδιάμεση αυτή περίοδο ούτε μετά τη νομική αναγνώριση του φύλου τους στις έννομες τάξεις στις οποίες προβλέπεται και νομοθετικά αυτή η δυνατότητα¹³⁹.

¹³⁷ FRA, *Homophobia and Discrimination on the Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States: Part II – The Social Situation*, op.cit., σελ. 11-12.

¹³⁸ ΕΔΔΑ, *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, op.cit., παρ. 91 και 116 επ. και ΔΕΚ, Υπόθεση C-423/04, *Sarah Margaret Richards κατά Secretary of State for Work and Pensions*, απόφαση της 27 Απριλίου 2006, σκ. 30-31. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την υπόθεση *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου* βλ. *infra* σελ. 52 επ. και για την υπόθεση *Sarah Margaret Richards κατά Secretary of State for Work and Pensions* βλ. *supra* σελ. 19 επ.

¹³⁹ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 30.

III. Η ΑΡΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΔΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΕΜΦΥΛΙΚΑ ΑΤΟΜΑ: Η ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

Υποστηρίζεται ότι οι διακρίσεις, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η βία που υφίστανται σήμερα τα διεμφυλικά άτομα στην Ελλάδα οφείλονται κυρίως στη δυσχερή πρόσβαση στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου για όσους το επιθυμούν και την απουσία νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου, η οποία, κατά κοινή ομολογία, συνιστά εχέγγυο διασφάλισης του δικαιώματος κάθε ατόμου στην ιδιωτική του ζωή.

Τι ακριβώς εννοούμε, όμως, με τον όρο «νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου»; Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη διαδικασία της μεταβολής ονόματος, επωνύμου και φύλου που δηλώνεται στα επίσημα (κρατικά) έγγραφα και μητρώα, προκειμένου να αναγνωριστεί η ταυτότητα του φύλου ενός ανθρώπου και απορρέει, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, από το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ¹⁴⁰. Τα Κράτη μπορούν να καθορίσουν το πλαίσιο προϋποθέσεων εντός του οποίου επιτρέπεται σε ένα διεμφυλικό άτομο να προχωρήσει στις εν λόγω αλλαγές. Ωστόσο, τα προβλεπόμενα προαπαιτούμενα δεν πρέπει να παραβιάζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου¹⁴¹. Επιπλέον, σύμφωνα με τα πρότυπα που έχει θέσει η **Επιτροπή των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης**, «προϋποθέσεις, συμπεριλαμβανομένων και των αλλαγών σωματικής φύσης, για τη νομική αναγνώριση του επαναπροσδιορισμού φύλου, θα πρέπει να επανεξετάζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα προκειμένου να εξαλείφονται τυχόν καταχρηστικοί όροι», ενώ «τα Κράτη-μέλη θα πρέπει να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για να **εγγυώνται την πλήρη νομική αναγνώριση του επαναπροσδιορισμού φύλου ενός προσώπου**, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του, ιδιαιτέρως καθιστώντας εφικτή την αλλαγή του ονόματος και του φύλου του στα επίσημα έγγραφά του **με γρήγορες, διαφανείς και εύκολα προσβάσιμες διαδικασίες**»¹⁴².

Στις χώρες της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής της Ευρώπης συναντώνται πολλά και διαφορετικά «μοντέλα» νομικής αναγνώρισης του φύλου¹⁴³. Ειδικότερα, σε σύνολο 49 ευρωπαϊκών χωρών, οι 38 μόνο διαθέτουν νομικό πλαίσιο αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου, γεγονός που σημαίνει ότι σε 11 χώρες η ύπαρξη των διεμφυλικών ατόμων είναι *de*

¹⁴⁰ ΕΔΔΑ, *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, *op.cit.*

¹⁴¹ Τέτοιοι καταχρηστικοί όροι είναι για παράδειγμα η αναγκαστική στειρώση, το διαζύγιο, η υποχρεωτική διάγνωση της ψυχικής υγείας ή το όριο ηλικίας. Βλ. έτσι Ενημερωτικό Δελτίο: Νομική Αναγνώριση Ταυτότητας Φύλου, διαθέσιμο σε: http://www.tgeu.org/sites/default/files/AAA_Greek_Factsheet.pdf.

¹⁴² CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to Member States on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, *op.cit.*, παρ. 20-21.

¹⁴³ Σημειώνεται, δε, ότι και μεταξύ των χωρών που αναγνωρίζουν νομικά την ταυτότητα φύλου παρατηρούνται διαφορές, καθώς οι σχετικές διαδικασίες που προβλέπονται για τη μεταβολή ονόματος, επωνύμου και φύλου είναι διαφορετικές από τη μια έννομη τάξη στην άλλη. Βλ. TGEU – Transgender Europe, *Trans Rights Europe Map*, 2014, διαθέσιμο σε http://www.tgeu.org/sites/default/files/Trans_Map_Index_2014.pdf.

facto παράνομη, καθώς δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη αναγνώρισης του κοινωνικού φύλου. Στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, συνεπώς, προβλέπεται ειδική νομοθετική ρύθμιση για τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού φύλου, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι η προσέγγιση που υιοθετείται είναι ομοιόμορφη. Αντιθέτως, η προσέγγιση που υιοθετείται στις περισσότερες χώρες είναι «αδικαιολόγητα χρονοβόρα και ιδιαιζόντως ιατρική», γεγονός που συνεχίζει να στιγματίζει και να περιθωριοποιεί τα διεμφυλικά άτομα¹⁴⁴. Οι νομικές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται – άλλοτε σωρευτικά και άλλοτε διαζευκτικά –, προκειμένου το διεμφυλικό άτομο να έχει πρόσβαση στη διαδικασία νομικής αναγνώρισης του φύλου του, ποικίλουν και συνίστανται κατά περίπτωση είτε στη διάγνωση ψυχιατρικής πάθησης (τρανσεξουαλισμός), είτε σε ιατρική παρέμβαση (ορμονοθεραπεία), είτε σε αναγκαστικό διαζύγιο, είτε, τέλος, σε χειρουργική αποκατάσταση εξωτερικών οργάνων και στείρωσης. Σε 21 χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας, η υποχρεωτική στείρωση συνιστά προαπαιτούμενο προκειμένου να αναγνωριστεί η ταυτότητα φύλου το πρόσωπου. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί με έμφαση ότι, μεταξύ των 38 αυτών χωρών που αναγνωρίζουν την υπόσταση των διεμφυλικών ατόμων, στις 17 κατοχυρώνεται η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και προβλέπονται συγκεκριμένες διαδικασίες για τη μεταβολή ονόματος και φύλου στα δημόσια έγγραφα (πιστοποιητικό γέννησης, ταυτότητα, διαβατήριο, επίσημα αρχεία του Κράτους κ.λπ.) χωρίς την προϋπόθεση χειρουργικών επεμβάσεων ή άλλων ιατρικών προϋποθέσεων.

Στην κατεύθυνση αυτή κινείται και ο πρόσφατος σχετικός νόμος της Μάλτας για την *Ταυτότητα φύλου, την Έκφραση φύλου και τα Γενετήσια χαρακτηριστικά*¹⁴⁵, ο οποίος ψηφίστηκε στις 15 Απριλίου 2015. Το πνεύμα της νομοθεσίας της Μάλτας, η οποία ευθυγραμμίζεται με τα πρότυπα του Συμβουλίου της Ευρώπης περί «γρήγορων, διαφανών και εύκολα προσβάσιμων διαδικασιών» για την πλήρη νομική αναγνώριση του επαναπροσδιορισμού φύλου ενός προσώπου¹⁴⁶, αντικατοπτρίζεται στο άρθρο 3, οι διατάξεις του οποίου κατοχυρώνουν το δικαίωμα κάθε προσώπου που είναι πολίτης της Μάλτας «στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου του, στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του σύμφωνα με την ταυτότητα φύλου του, στην αντιμετώπισή του σύμφωνα με την ταυτότητα φύλου του, και συγκεκριμένα στην αναγνώρισή του με αυτόν τον τρόπο στα έγγραφα ταυτοποίησής του, και στη σωματική ακεραιότητα και τη σωματική αυτονομία». Το νέο αυτό νομοθετικό πλαίσιο συνιστά την πιο ολοκληρωμένη νομοθεσία για την προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων όχι μόνο γιατί αναγνωρίζει ρητά την υπόσταση των διεμφυλικών ατόμων και το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους

¹⁴⁴ FRA, *Survey 2010*, σελ. 25

¹⁴⁵ Act No XI of 2015, *Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics Act*, 14 Απριλίου 2015, διαθέσιμο σε: <http://justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lp&itemid=26805&l=1>.

¹⁴⁶ CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to Member States on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, op.cit., παρ. 21.

σύμφωνα με την ταυτότητα φύλου τους, αλλά κυρίως γιατί καταργεί κάθε προαπαιτούμενη ιατρική διαδικασία (όπως π.χ. χειρουργική επέμβαση και διάγνωση ψυχικής διαταραχής) για την πλήρη νομική αναγνώριση του φύλου κάθε προσώπου με βάση τον αυτοπροσδιορισμό του¹⁴⁷.

Πιο συγκεκριμένα, για τη νομική αναγνώριση του φύλου αρκεί η απλή δήλωση του ενδιαφερόμενου προσώπου, βασισμένη αποκλειστικά στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού του, ενώ η διαδικασία ολοκληρώνεται εντός 15 ημερών από την υποβολή της αίτησης (άρθρο 4). Επίσης, σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι η Μάλτα είναι η πρώτη χώρα που λαμβάνει μέριμνα και για τα ανήλικα διεμφυλικά άτομα, απαγορεύοντας την πραγματοποίηση χειρουργικών επεμβάσεων που δεν είναι ιατρικά αναγκαίες (άρθρο 14), ενώ ο νομοθέτης παρέχει στους γονείς ή κηδεμόνες τη δυνατότητα να μη συμπληρώσουν στη ληξιαρχική πράξη γέννησης του παιδιού το φύλο του αμέσως μετά τη γέννησή του, αλλά να το πράξουν μεταγενέστερα, προτού το παιδί ενηλικιωθεί, με τη «*ρητή συγκατάθεση*» του ανηλίκου και λαμβάνοντας υπόψη την «*ανάπτυξη των ικανοτήτων και το βέλτιστο συμφέρον του*» (άρθρο 7, παρ. 4).

Ο έλληνας νομοθέτης, αντίθετα, αναγνωρίζει τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού των ατόμων με το νέο κοινωνικό τους φύλο μόνο σε συγκεκριμένη περίπτωση και μάλιστα με πολλούς περιορισμούς. Πρόκειται για τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού του βιολογικού φύλου σε διαφυλικά άτομα (transsexual), όπου ουσιαστικά αναγνωρίζεται το δικαίωμα ταύτισης βιολογικού φύλου με το νέο κοινωνικό με βασική προϋπόθεση την υποβολή του ενδιαφερόμενου προσώπου σε μια σειρά χρονοβόρων και επίπονων διαδικασιών. Η αναγνώριση αυτή πραγματοποιείται σε επιμέρους διατάξεις, χωρίς ωστόσο να ρυθμίζεται η διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται. Έτσι, αναφορά στον επαναπροσδιορισμό φύλου γίνεται μόνο στο Ν 4144/2013 «Περί ληξιαρχικών πράξεων»¹⁴⁸, οι διατάξεις του οποίου προβλέπουν τη «**διόρθωση**» της ληξιαρχικής πράξης γέννησης σε περίπτωση επαναπροσδιορισμού φύλου.

Η «διόρθωση» λαμβάνει χώρα με την έκδοση δικαστικής απόφασης¹⁴⁹, υπό την προϋπόθεση προηγούμενης αίτησης του ενδιαφερόμενου, η οποία πλέον κατατίθεται στο

¹⁴⁷ Με την *Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics Act*, η Μάλτα γίνεται η δεύτερη χώρα στην Ευρώπη, μετά τη Δανία, που επιτρέπει τον επαναπροσδιορισμό φύλου χωρίς καμία ιατρική προϋπόθεση, στη βάση του αυτοπροσδιορισμού του προσώπου.

¹⁴⁸ Βλ. Ν 344/1976 «Περί ληξιαρχικών πράξεων», όπως αυτός τροποποιήθηκε από την παράγραφο 6 του άρθρου 14 του Ν 2503/1997 και αντικαταστάθηκε με το άρθρο 4, παρ. 5, του Ν 4144/2013 *Μεταβολές που επέρχονται στην κατάσταση του φυσικού προσώπου μετά τη σύνταξη των ληξιαρχικών πράξεων λόγω «...» μεταβολής ονόματος, επωνύμου, αλλαγής φύλου καταχωρίζονται στο πεδίο του πληροφοριακού συστήματος του άρθρου 8Α που φέρει την ένδειξη «μεταβολές» εντός μηνός από τότε που έλαβαν χώρα με την προσκόμιση της σχετικής διοικητικής πράξης ή πιστοποιητικού περί του αμετακλήτου της σχετικής δικαστικής απόφασης.*

¹⁴⁹ Ενδεικτικά: ΜΠρΗρ 255/2013: «*Διόρθωση ληξιαρχικής πράξης - Αλλαγή φύλου - Εκούσια δικαιοδοσία. Αίτηση που έγινε δεκτή για βεβαίωση προς διόρθωση ληξιαρχικής πράξης γέννησης αναφορικά με το φύλο, το*

Ειρηνοδικείο (υποβαλλόταν στο Μονομελές Πρωτοδικείο) της περιοχής όπου το άτομο είναι ληξιαρχικά καταγεγραμμένο και εκδικάζεται με τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας. Το αίτημα του ενδιαφερόμενου περιλαμβάνει σωρευτικά τη «διόρθωση ληξιαρχικής πράξης λόγω αλλαγής φύλου από άρρεν σε θήλυ» ή το αντίστροφο, τη διόρθωση του κύριου ονόματος και τη διόρθωση της κατάληξης του επωνύμου.

Σημειώνεται ότι θα πρέπει να περιέχεται σαφής έκθεση των γεγονότων που δικαιολογούν το αντικείμενο του αιτήματος και παράλληλα να αποδεικνύεται στο ακροατήριο με τις δέουσες μαρτυρίες και τα ανάλογα πιστοποιητικά. Συγκεκριμένα, στην αίτηση αναφέρονται όλα τα απαιτούμενα στοιχεία, όπως το γεγονός ότι το άτομο παρακολουθείται από ψυχίατρο ο οποίος διέγινωσε τον «αναμφίβολο τρανσεξουαλισμό», καθώς επίσης και ότι έχει υποβληθεί σε χειρουργική επέμβαση με πλήρη οριστική επικράτηση του αντίθετου από το βιολογικό του φύλο¹⁵⁰. Γίνεται δεκτό ότι ουσιαστικά δεν πρόκειται περί «αλλαγής» αλλά περί «αποκατάστασης» – μάλιστα προοδευτικής με βάση το πραγματικό φύλο – του εσφαλμένα καταχωρηθέντος κρίσιμου στοιχείου του φύλου, στοιχείο ιδιαιτέρως σημαντικό αφού σηματοδοτεί την αναδρομικότητα στην αναγνώριση, και μάλιστα με πρόσθετες εγγυήσεις δικαστικής φύσης και όχι αυτόματα ή με απλές διοικητικές πράξεις¹⁵¹.

Στην πράξη, η διαδικασία ξεκινάει από τη διάγνωση του ατόμου βάσει κριτηρίων της Διεθνούς Στατιστικής Ταξινόμησης Νοσημάτων και Συναφών Προβλημάτων Υγείας (ICD-10)¹⁵², που χρησιμοποιείται και στην Ελλάδα χαρακτηρίζοντας το άτομο ως «ψυχικά πάσχον από τρανσεξουαλισμό»¹⁵³. Στη συνέχεια, ακολουθεί ορμονοθεραπεία και, τέλος, η στείρωση των εσωτερικών γεννητικών οργάνων και η αποκατάσταση των νέων εξωτερικών. Η διαδικασία αυτή είναι χρονοβόρα και ιδιαίτερα επίπονη και δυστυχώς «η προϋπόθεση της υποβολής σε ιατρική επέμβαση, ως προαπαιτούμενο για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου ενός προσώπου, αγνοεί το γεγονός ότι αυτές οι επεμβάσεις δεν είναι πάντοτε επιθυμητές, ιατρικά δυνατές, διαθέσιμες και οικονομικά προσιτές», ειδικά όταν δεν

κύριο όνομα και το επίθετο της αιτούσας, ώστε, κατόπιν χειρουργικής επέμβασης, να συνάδει ο φαινότυπός της με τα επίσημα στοιχεία της», Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΔΣΑ, διαθέσιμο σε: http://www.dsnet.gr/Epikairothta/Nomologia/mprrh255_2013.htm. ΜΠρΑθ 6843/2007: «Ληξιαρχική πράξη γέννησης και αίτηση για διόρθωση αυτής λόγω αλλαγής φύλου ως προς το φύλο και το κύριο όνομα. Η σχετική αίτηση εκδικάζεται κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας και στηρίζεται στο άρθρ. 5, παρ. 1, του Συντάγματος. Δεκτή η αίτηση», ΝΟΜΟΣ Βάσεις Νομικών Δεδομένων, διαθέσιμο σε: http://lawdb.intrasoftnet.com/nomos/1_news_fp.php.

¹⁵⁰ Από το σύνολο της νομολογίας προκύπτει ότι καμία από τις επεμβάσεις δεν πραγματοποιήθηκε εντός ελληνικών συνόρων.

¹⁵¹ Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, «Η σύγχρονη δοκιμασία της αρχής της ισότητας», *op.cit.*, σελ. 158, όπου κατά τη συγγραφέα το σύνολο της άνισης μεταχείρισης των ατόμων αυτών, δηλαδή στην περίπτωση επίκτητου φύλου, είναι ίσως αποτέλεσμα εκτός των άλλων και της μη αναδρομικής αναγνώρισης σε επίπεδο ΕΕ.

¹⁵² Ο τρανσεξουαλισμός έχει τον κωδικό F64.0, υπό τον τίτλο F64: Gender identity disorders (Διαταραχές της ταυτότητας φύλου) και ανήκει στην κατηγορία (F60-F69) Disorders of adult personality and behavior, διαθέσιμο σε: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2010/en#/F60-F69>.

¹⁵³ Συνάγεται σαφώς ότι ακόμα και να μην ακολουθηθούν οι χειρουργικές επεμβάσεις, το άτομο συνεχίζει να χαρακτηρίζεται ως «τρανσέξουαλ».

καλύπτονται οικονομικά από κρατικούς φορείς ασφάλισης¹⁵⁴. Πιο συγκεκριμένα, οι βασικές χειρουργικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού από το γυναικείο στο ανδρικό φύλο (FtM) είναι η περιθηλαία μαστεκτομή, υστερεκτομή με τα εξαρτήματα, αιδοιεκτομή και διαμόρφωση με μεθόδους πλαστικής χειρουργικής φαλλού (πέους και οσχέου εκ του βραχίονα, υπερηβικά κ.λπ.). Αντιστοίχως, για τον επαναπροσδιορισμό από το ανδρικό στο γυναικείο φύλο (MtF) απαιτούνται η εκτομή του φαλλού μετά των όρχεων, προσθετική στήθους, διαμόρφωση αιδοίου και κόλπου όπως αιδιοπλαστική και κλειτοριδοπλαστική, καθώς και επεμβάσεις θηλεοποίησης των χαρακτηριστικών του προσώπου¹⁵⁵.

Η Ελλάδα, συνεπώς, συγκαταλέγεται μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών που επιβάλλουν υποχρεωτική στείρωση του διεμφυλικού ατόμου προκειμένου να του αναγνωριστεί το δικαίωμα να «διορθώσει» και νομικά το φύλο του¹⁵⁶ με επώδυνες και χρονοβόρες διαδικασίες, που πολλές φορές δεν έχουν αίσια έκβαση, αφού τα επίπεδα νοσηρότητας και θνησιμότητας είναι μεγάλα¹⁵⁷. Είναι, συνεπώς, αναντίρρητο γεγονός ότι «τα διεμφυλικά άτομα αποτελούν τη μοναδική κοινωνική ομάδα στην Ευρώπη που υπόκεινται σε υποχρεωτική στείρωση βάσει κρατικής επιταγής»¹⁵⁸. Από δεοντολογικής άποψης, υποστηρίζεται ότι η υποχρεωτική αυτή στείρωση δε συνιστά παρά «ένα είδος εκβιασμού επιβαλλόμενου από το Κράτος προκειμένου να κατοχυρωθεί το δικαίωμα ένταξης των διεμφυλικών ατόμων στην κοινωνία»¹⁵⁹, καθώς όποιος δεν επιθυμεί να προβεί σε ιατρικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου δεν έχει δικαίωμα νομικής αναγνώρισης του φύλου του. Κι αυτό, παρά τη ρητή απαγόρευση των *Αρχών της Yogyakarta [Αρχή Τρίτη: Το δικαίωμα αναγνώρισης από το νόμο]*, σύμφωνα με τις οποίες «κανένας δεν πρέπει να αναγκάζεται να υποβληθεί σε ιατρικές επεμβάσεις, συμπεριλαμβανομένης της χειρουργικής επέμβασης επαναπροσδιορισμού φύλου, της στείρωσης ή της ορμονοθεραπείας, ως προαπαιτούμενο για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου του».

Η διαδικασία αυτή, που θέτει ως προϋπόθεση τη στείρωση των διεμφυλικών ατόμων για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου τους, έχει άλλωστε ρητά καταδικαστεί από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ο οποίος, σε κείμενο που συνυπογράφεται από τους

¹⁵⁴ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, op.cit., σελ. 111 και *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 19

¹⁵⁵ G. Selvaggi, J. Bellringer, «Gender reassignment surgery: an overview», *Nat Rev Urol* 2011, Μάιος, 8(5), σελ. 274-82.

¹⁵⁶ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe*, op.cit., σελ. 86-87.

¹⁵⁷ Sutcliffe P., Dixon S., Akehurst RL., Wilkinson A., Shippam A., White S., Richards R., Caddy C., «Evaluation of surgical procedures for sex reassignment: a systematic review», *J Plast Reconstr Aesthet Surg*, 2009 Μάρτιος, 62(3), σελ. 294-306.

¹⁵⁸ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 19.

¹⁵⁹ M. Iacub, «Transsexualisme et société», σε Haute Autorité de Santé (HAS), dir. Situation actuelle et perspective d'évolution de la prise en charge médicale du transsexualisme en France (Rapport); Service évaluation des actes professionnels, 2009, σελ. 36.

OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA και UNICEF, καλεί τα Κράτη-μέλη «να διασφαλίσουν ότι η στέρωση ή άλλες ιατρικές διαδικασίες που οδηγούν σε αυτήν, δεν πρέπει να είναι προαπαιτούμενο για τη νομική αναγνώριση του επιθυμητού φύλου»¹⁶⁰. Παράλληλα, σύμφωνα με **Πρόταση ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου** «τα Κράτη-μέλη οφείλουν να θεσπίσουν ή να επανεξετάσουν τις διαδικασίες νομικής αναγνώρισης του φύλου με στόχο τον πλήρη σεβασμό του δικαιώματος των διεμφυλικών ατόμων στην αξιοπρέπεια και τη σωματική ακεραιότητα»¹⁶¹, ενώ ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, στην από 1^η Φεβρουαρίου 2013 Έκθεση του **Ειδικού Εισηγητή του ΟΗΕ για τα βασανιστήρια και άλλη βάνανση, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία**, Juan Méndez, επισημαίνει ότι η προϋπόθεση της στέρωσης ως προαπαιτούμενο για την αναγνώριση των τρανς ανθρώπων συνιστά βασανιστήριο¹⁶².

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς το σημείο αυτό είναι και η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, το οποίο έχει καταλήξει στην κρίση ότι η ταυτότητα φύλου και ο σεξουαλικός προσανατολισμός εμπίπτουν στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των προσώπων (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) και, για το λόγο αυτό, πρέπει να προστατεύονται. Πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Van Kück κατά Γερμανίας*, η προσφεύγουσα (MtF), η οποία είχε υποβληθεί σε εγχείριση επαναπροσδιορισμού φύλου και ορμονοθεραπεία, ισχυρίστηκε ότι ο φορέας ιδιωτικής ασφάλισης στον οποίο υπαγόταν αρνήθηκε να της επιστρέψει τα χρήματα που δαπάνησε για το σκοπό αυτό. Το γερμανικό Εφετείο που εκδίκασε την υπόθεση επικύρωσε την απόφαση του ασφαλιστικού φορέα, κρίνοντας ότι η προσφεύγουσα πράγματι δε δικαιούνταν την ασφαλιστική κάλυψη των δαπανών του ιατρικού επαναπροσδιορισμού του φύλου της, με την αιτιολογία ότι δεν είχε αποδειχθεί η «αναγκαιότητα» των ιατρικών διαδικασιών στις οποίες υποβλήθηκε. Το ΕΔΔΑ, λαμβάνοντας υπόψη τη φύση της ταυτότητας του φύλου και τη σοβαρότητα της απόφασης υποβολής σε μη-αναστρέψιμες ιατρικές διαδικασίες, έκρινε ότι τα Κράτη-μέλη υποχρεούνται να παρέχουν πλήρη ασφαλιστική ιατροφαρμακευτική κάλυψη κάθε «ιατρικά αναγκαίας» θεραπείας, μέρος της οποίας είναι και η επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου. Αναγνώρισε έτσι ουσιαστικά ως υποχρέωση κάθε Κράτους-μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης να διασφαλίσει στους πολίτες του τη δυνατότητα πλήρους χειρουργικής επέμβασης επαναπροσδιορισμού του φύλου τους¹⁶³. Για το λόγο αυτό, μάλιστα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποφάσισε ότι το γερμανικό Κράτος είχε παραβιάσει όχι μόνο το δικαίωμα της προσφεύγουσας σε δίκαιη δίκη

¹⁶⁰ WHO, OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO, *Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization. An interagency statement*, 2014, σελ. 7-8.

¹⁶¹ European Parliament, *Motion for a Resolution on the EU Roadmap against homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, (2013/2183(INI)), 8 Ιανουαρίου 2014.

¹⁶² UN, General Assembly, HRC, *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*, op.cit., παρ. 88.

¹⁶³ ΕΔΔΑ, *Van Kück κατά Γερμανίας* [αριθ. προσφυγής 35968/97], 12 Σεπτεμβρίου 2003, παρ. 47, 73 και 82; ΕΔΔΑ, *L. κατά Λιθουανίας* [αριθ. προσφυγής 27527/03], 11 Σεπτεμβρίου 2007, παρ. 59 και 74.

(άρθρο 6 ΕΣΔΑ), αλλά και το δικαίωμά της στο σεβασμό της ιδιωτικής της ζωής (άρθρο 8 ΕΣΔΑ).

Ακόμη, όμως, και για τα τρανς άτομα που έχουν προβεί σε χειρουργικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου και πέτυχαν την έκδοση δικαστικής απόφασης «αλλαγής φύλου», η διαδικασία που προβλέπεται είναι γραφειοκρατική και χρονοβόρα, καθώς μπορεί να διαρκέσει οχτώ με εννέα μήνες. Πρακτικά αυτό σημαίνει, όπως άλλωστε αναφέρει και ο Ευρωπαίος Επίτροπος για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ότι τα διεμφυλικά άτομα αποκλείονται αυτομάτως από την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, όπως είναι ενδεικτικά η έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, η συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα ή, ακόμη, η διεκπεραίωση καθημερινών δραστηριοτήτων, μεταξύ των οποίων είναι για παράδειγμα η χρήση βιβλιαρίου υγείας ή διπλώματος οδήγησης¹⁶⁴.

Η αναγκαιότητα της διασφάλισης του δικαιώματος κάθε προσώπου να ζήσει σύμφωνα με το επιθυμητό φύλο και να έχει πρόσβαση σε διαδικασίες νομικής αναγνώρισης του φύλου του σε επίσημα έγγραφα που πιστοποιούν την ταυτότητά του επισημαίνεται άλλωστε με τον πιο εμβληματικό τρόπο από το ΕΔΔΑ. Στην υπόθεση ορόσημο **Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου**, η προσφεύγουσα, η οποία είχε υποβληθεί σε εγχείριση επαναπροσδιορισμού φύλου (MtF)¹⁶⁵, ισχυριζόταν ότι η κυβέρνηση αρνήθηκε να επιτρέψει την τροποποίηση του πιστοποιητικού γέννησής της και την αναγραφή σε αυτό του νέου της φύλου, παρότι αυτό επιτρεπόταν για άλλα έγγραφα. Η αναγραφή, δε, του φύλου στο πιστοποιητικό γέννησης ήταν εξαιρετικής σημασίας, δεδομένης της συχνής υποχρεωτικής επίδειξής του για πολύ συγκεκριμένους σκοπούς, όπως για την ανεύρεση εργασίας ή για την εκκίνηση της διαδικασίας συνταξιοδότησης. Το αποτέλεσμα ήταν η προσφεύγουσα να αισθάνεται αμηχανία και ταπείνωση κάθε φορά που υποχρεωνόταν να αποκαλύψει το αναγνωρισμένο από το νόμο ανδρικό της φύλο. Το ΕΔΔΑ, ανατρέποντας παλαιότερη νομολογία, έκρινε ότι η αποτυχία μιας χώρας να τροποποιήσει το πιστοποιητικό γέννησης ενός ατόμου, ταυτίζοντάς το με το φύλο της βούλησής του, συνιστούσε παραβίαση τόσο του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) όσο και του δικαιώματος στο γάμο (άρθρο 12 ΕΣΔΑ)¹⁶⁶. Με την απόφασή του, δε, αυτή οδήγησε το Ηνωμένο Βασίλειο στην εισαγωγή νομοθεσίας (*Gender Recognition Act*)¹⁶⁷ σχετικά με την αλλαγή των

¹⁶⁴ CoE, Office of the Commissioner for Human Rights, *Human Rights and Gender Identity*, op.cit., σελ. 17.

¹⁶⁵ Male-to-Female, ήτοι από άνδρας σε γυναίκα.

¹⁶⁶ Επισημαίνεται, παρόλα αυτά, ότι το ΕΔΔΑ δεν εξέτασε εάν στοιχειοθετούνταν ή όχι παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ.

¹⁶⁷ *Gender Recognition Act 2004*, 1^η Ιουλίου 2004.

εγγράφων των διεμφυλικών ατόμων δίχως την προϋπόθεση χειρουργικής επέμβασης επαναπροσδιορισμού του φύλου τους¹⁶⁸.

Εύλογα, συνεπώς, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η «πλήρης νομική αναγνώριση του επαναπροσδιορισμού φύλου ενός προσώπου, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του [...] **με γρήγορες, διαφανείς και εύκολα προσβάσιμες διαδικασίες**»¹⁶⁹ εξακολουθεί να απέχει πολύ από το να γίνει πραγματικότητα στην Ελλάδα. Παρά τη μείζονα σημασία του ζητήματος, οι πρωτοβουλίες για τη λήψη των απαραίτητων νομοθετικών μέτρων για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου υπήρξαν ελάχιστες και – κρίνοντας εκ του αποτελέσματος – ημιτελείς και αναποτελεσματικές. Μία από αυτές τις πρωτοβουλίες συνίσταται στο νομοσχέδιο που έθεσε το Υπουργείο Εσωτερικών σε δημόσια διαβούλευση έως τις 6 Ιουνίου 2014, με τίτλο *Προσαρμογή των διατάξεων του Ν 344/1976 στο νέο τρόπο κατάρτισης των ληξιαρχικών πράξεων και λοιπές διατάξεις*, με σκοπό, μεταξύ άλλων, την αναβάθμιση, απλούστευση και αυτοματοποίηση των διαδικασιών τήρησης των ληξιαρχικών πράξεων, το οποίο ωστόσο ουδέποτε εισήχθη προς συζήτηση στη Βουλή¹⁷⁰. Αξίζει, δε, να σημειωθεί, για την πληρότητα της επιχειρηματολογίας μας, ότι το άρθρο 11 του εν λόγω νομοσχεδίου διατηρούσε την ισχύουσα διαδικασία αλλαγής καταχώρισης ονόματος και φύλου, μόνο κατόπιν επέμβασης «αλλαγής φύλου», όπως χαρακτηριστικά προβλεπόταν λανθασμένα και αντιεπιστημονικά αντί του ορθού «επαναπροσδιορισμός φύλου»¹⁷¹.

¹⁶⁸ ΕΔΔΑ, *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, *op.cit.* Βλ. έτσι και ΕΔΔΑ, *B. κατά Γαλλίας* [αριθ. προσφυγής 13343/87], 25 Μαρτίου 1992, *I. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [αριθ. προσφυγής 25680/94], 11 Ιουλίου 2002, *L. κατά Λιθουανίας* [αριθ. προσφυγής 27527/03], 11 Σεπτεμβρίου 2007.

¹⁶⁹ CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to Member States on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, *op.cit.*, παρ. 21.

¹⁷⁰ Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, Διαδικτυακός τόπος διαβουλεύσεων, Δημόσια διαβούλευση σχέδιο νόμου με τίτλο *Προσαρμογή των διατάξεων του Ν 344/1976 στο νέο τρόπο κατάρτισης των ληξιαρχικών πράξεων και λοιπές διατάξεις*, διαθέσιμο σε: <http://www.opengov.gr/types/?p=2394>.

¹⁷¹ ΣΥΔ, Δελτίο Τύπου «Πρόταση του ΣΥΔ επί της Διαβούλευσης Σ/Ν για την προσαρμογή των διατάξεων του Ν 344/1976 στο νέο τρόπο κατάρτισης ληξιαρχικών πράξεων: Αναγκαιότητα η Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου», 6 Ιουνίου 2014, διαθέσιμο σε: <https://transgendersupportassociation.wordpress.com/2014/06/06/δελτιο-τυπου-πρόταση-του-συδ-επί-της-δ/>.

IV. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΣΥΣΤΑΣΕΩΝ

Σαν καθρέφτης, λοιπόν, που προβάλλει τις ελλείψεις της σύγχρονης κοινωνίας των ανθρώπων, η αναποτελεσματικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το έλλειμμα στην πρόσβαση σε αυτά αναπόφευκτα μας αφορούν όλους. Οι κίνδυνοι που εγκυμονούνται για την υγεία και τη σωματική ακεραιότητα των διεμφυλικών ατόμων, αλλά και οι συμπεριφορές απαξίωσης και περιθωριοποίησής τους είναι αναμφισβήτητα σοβαροί και καθιστούν ολοένα και πιο αναγκαία την παρέμβαση του νομοθέτη με σκοπό όχι μόνο την αποτελεσματική προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους, αλλά ακόμη περισσότερο με σκοπό την αναγνώριση της ίδιας της υπόστασής τους.

Σε συνέχεια των προβληματισμών αυτών, η ΕΕΔΑ χαιρετίζει τη σύσταση και συγκρότηση ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής με αντικείμενο την κατάρτιση σχεδίου νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και εκφράζει την ευχή να προχωρήσει άμεσα στη λήψη των αναγκαίων νομοθετικών μέτρων.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της προστασίας των δικαιωμάτων διεμφυλικών ατόμων είναι σε εξέλιξη τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο και αναγνωρίζοντας το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού κάθε ανθρώπου, η ΕΕΔΑ αναπτύσσει ένα πρώτο πλαίσιο Συστάσεων της προς την Πολιτεία υπό το φως της οφειλόμενης έμπρακτης μέριμνας για την ισότιμη απόλαυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και για την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας προς αυτήν την κατεύθυνση.

Πιο συγκεκριμένα, η ΕΕΔΑ, κρίνει αναγκαίο να επισημάνει την ανάγκη:

Α. Πλήρους νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου ως θεμελιώδους διάστασης της προσωπικότητας του προσώπου και της δυνατότητας αλλαγής των εγγράφων ταυτοποίησης των διεμφυλικών ατόμων με βάση τον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας φύλου τους, χωρίς την προϋπόθεση μη αναστρέψιμων χειρουργικών επεμβάσεων επαναπροσδιορισμού φύλου ή άλλων ιατρικών διαδικασιών¹⁷².

Η νομοθετική παρέμβαση με σκοπό την εισαγωγή μιας «γρήγορης, διαφανούς και εύκολα προσβάσιμης διαδικασίας»¹⁷³ για τη νομική αναγνώριση του φύλου φαίνεται να είναι περισσότερο από ποτέ αναγκαία τόσο για την κατοχύρωση του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσο και για τη διασφάλιση της ασφάλειας δικαίου και την προστασία των πολιτών από τυχόν διακρίσεις και καταχρήσεις. Αντίθετα, μια χρονοβόρα, κοστοβόρα

¹⁷² Βλ. σχετικά και ΣΥΔ, Επιστολή προς τον Υπουργό Εσωτερικών με θέμα *Νομική Αναγνώριση Ταυτότητας Φύλου και Χαρακτηριστικά Φύλου*, 20 Απριλίου 2015 και *Παγκόσμια Ημέρα Μνήμης Διεμφυλικών / Ψήφισμα 21^{ης} Νοεμβρίου 2012*.

¹⁷³ CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to Member States on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, *op.cit.*, παρ. 21.

διαδικασία και αρκετά γραφειοκρατική όχι μόνο αποκλείει αυτομάτως τα διεμφυλικά άτομα από την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, αλλά ταυτόχρονα συμβάλλει στην επιβάρυνση του δημοσίου. Η αντικατάσταση λοιπόν της ισχύουσας στην Ελλάδα διαδικασίας με κατάργηση των ήδη προβλεπόμενων ρυθμίσεων για τις ιατρικές προϋποθέσεις καθιστά τα δικαιώματα του ανθρώπου, όπως αυτά κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ, «πρακτικά και αποτελεσματικά [και, κατ' επέκταση] όχι θεωρητικά ή απατηλά»¹⁷⁴.

Β. Τροποποίησης της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων με ρητή συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου μεταξύ των λόγων διάκρισης και κύρωσης της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Ν 3896/2010 σχετικά με την «Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης», παρότι συμπεριλαμβάνει ρητά μεταξύ των διακρίσεων και «οποιαδήποτε λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση προσώπου που συνδέεται με αλλαγή φύλου», παραβλέπει μια θεμελιώδη παράμετρο: το κοινωνικό φύλο. Η προστασία συνεπώς που παρέχει το εν λόγω νομοθετικό πλαίσιο δεν καλύπτει παρά μόνο τα άτομα που έχουν προβεί σε επαναπροσδιορισμό φύλου, αποκλείοντας από το πεδίο εφαρμογής του την πλειονότητα των διεμφυλικών ατόμων που δεν έχουν προβεί σε επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου. Για το λόγο αυτό, συστήνεται η τροποποίησή του προς την κατεύθυνση της προσθήκης της ταυτότητας φύλου μεταξύ των λόγων βάσει των οποίων απαγορεύεται η εισαγωγή διακρίσεων στο χώρο της απασχόλησης¹⁷⁵.

Προς την ίδια κατεύθυνση και με σκοπό την αποτελεσματικότερη καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου, συστήνεται η συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου τόσο στο Ν 3304/2005 για την «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού», όσο και στο Ν 3769/2009 για την «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών και άλλες διατάξεις», ώστε να καλύπτονται και οι διακρίσεις για λόγους ταυτότητας φύλου στο πεδίο της εργασίας και στο πεδίο παροχής υπηρεσιών και πρόσβασης σε αγαθά¹⁷⁶.

Κρίσιμο, τέλος, είναι να τονιστεί ότι, παρότι η Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων 13 Κρατών (ήδη από το Μάιο του 2011) που υπέγραψαν τη Σύμβαση του

¹⁷⁴ ΕΔΔΑ, Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου, *op.cit.*.

¹⁷⁵ Βλ. σχετικά και ΣΥΔ, Παγκόσμια Ημέρα Μνήμης Διεμφυλικών / Ψήφισμα 21^ης Νοεμβρίου 2012.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης)¹⁷⁷, εξακολουθεί να μην την έχει κυρώσει. Η ΕΕΔΑ έχει την πεποίθηση ότι η κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης θα συμβάλει σημαντικά στην αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών – και κατ’ επέκταση και των τρανς γυναικών – σε όλους τους τομείς της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας της ζωής¹⁷⁸. Υπενθυμίζεται, δε, ότι η εν λόγω Σύμβαση δεν περιορίζεται σε απλή αναφορά στην ταυτότητα φύλου¹⁷⁹. Αντίθετα, παρέχοντας ένα διευρυμένο ορισμό της έννοιας του φύλου και ορίζοντας ως «φύλο» τους «κοινωνικά δημιουργημέ[νους] ρόλ[ους], συμπεριφορές, δραστηριότητες και ιδιότητες που μια δεδομένη κοινωνία θεωρεί κατάλληλα για τους άνδρες και τις γυναίκες»¹⁸⁰, σημειώνει σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση της νομοθετικής και θεσμικής προστασίας των διεμφυλικών ατόμων.

Γ. Πλήρους πρόσβασης σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και ιατρικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου, εφόσον αυτές επιλέγονται ελεύθερα, ασφαλιστικής τους κάλυψης και αποκατηγοριοποίησης της διαφυλικότητας.

Η συμπερίληψη των θεμάτων υγείας που αφορούν τα διεμφυλικά άτομα στις ευρύτερες εθνικές πολιτικές υγείας, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη και της ισότιμης πρόσβασης στην υγεία, όχι μόνο θα συμβάλει στη βελτίωση της ψυχικής και σωματικής υγείας των διεμφυλικών ατόμων, αλλά και, με όρους ανάλυσης κόστους-οφέλους, θα δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για αποτελεσματικότερη προληπτική παρέμβαση μειώνοντας τελικά το συνολικό κόστος των δαπανών υγείας τόσο για τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα όσο και για το σύστημα υγείας.

Προς την κατεύθυνση αυτή, ήδη από το 2010, η **Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης** συστήνει στα Κράτη-μέλη τη λήψη των κατάλληλων νομοθετικών και άλλων μέτρων, ικανών «να διασφαλίζουν ότι τα υψηλότερα πρότυπα υγείας ισχύουν για όλους χωρίς διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου», επιμένοντας ιδιαίτερα στην ανάγκη να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι ειδικές ανάγκες των ΛΟΑΔ κατά την

¹⁷⁷ CoE, *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*, Κωνσταντινούπολη, 11.V.2011, διαθέσιμη σε: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/210.htm>.

¹⁷⁸ Βλ. έτσι και ΣΥΔ, Επιστολή προς τον Υπουργό Εσωτερικών με θέμα *Ενσωμάτωση στο ελληνικό Δίκαιο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης για τη Βία κατά των γυναικών*, 20 Απριλίου 2015.

¹⁷⁹ Δυνάμει των διατάξεων του άρθρου 4, παρ. 3, «η εφαρμογή των διατάξεων της παρούσας Σύμβασης από τα μέρη, συγκεκριμένα τα μέτρα προστασίας των δικαιωμάτων των θυμάτων, θα διασφαλίζονται άνευ διακρίσεων με γνώμονα το φύλο, το γένος, τη φυλή, το χρώμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, τη σύνδεση με εθνική μειονότητα, την περιουσία, την καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα του φύλου, την ηλικία, την κατάσταση της υγείας, την αναπηρία, την οικογενειακή κατάσταση, την κατάσταση μετανάστη ή πρόσφυγα, ή άλλη κατάσταση».

¹⁸⁰ Άρθρο 3, περ. γ’.

ανάπτυξη εθνικών σχεδίων υγείας και να υπάρξει μέριμνα για την πρόβλεψη μέτρων αντιμετώπισης των αυτοκτονιών στις ευάλωτες αυτές ομάδες πληθυσμού¹⁸¹.

Υπό το φως των ανωτέρω παρατηρήσεων και συντασσόμενη ως προς το σημείο αυτό με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο¹⁸², η ΕΕΔΑ θεωρεί πολύ σημαντική τη συμπερίληψη των διεμφυλικών ατόμων στα εθνικά σχέδια δράσης και τις πολιτικές στον τομέα της υγείας, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα θέματα υγείας που αφορούν ειδικά στα διεμφυλικά άτομα λαμβάνονται υπόψη στα προγράμματα κατάρτισης, στις πολιτικές για τον τομέα της υγείας και στις έρευνες για την υγεία.

Αρρηκτα συνδεδεμένη με τις προκλήσεις στην απόλαυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τα διεμφυλικά άτομα είναι και η κατάταξη της διαφυλικότητας μεταξύ των ψυχικών παθήσεων. Για το λόγο αυτό, η ΕΕΔΑ θεωρεί αναγκαία την αφαίρεση της «Διαταραχής ταυτότητας φύλου» (gender identity disorder) από τους αντίστοιχους καταλόγους ψυχικών και συμπεριφορικών διαταραχών, τονίζοντας παράλληλα ότι δεν είναι αναγκαία η καθιέρωση άλλου ορισμού ή διαγνωστικού όρου¹⁸³.

Τέλος, η ΕΕΔΑ τονίζει τη σημασία κατάλληλης και επαρκούς κατάρτισης και ευαισθητοποίησης των επαγγελματιών στον τομέα υγείας με σεβασμό στη διαφορετικότητα και το δικαίωμα κάθε προσώπου στον αυτοπροσδιορισμό του.

Δ. Συλλογής συγκρίσιμων στοιχείων και δεδομένων αναφορικά με την κατάσταση των διεμφυλικών ατόμων και την αποτελεσματικότερη προστασία και προώθηση των δικαιωμάτων τους.

Η ΕΕΔΑ ενθαρρύνει την Πολιτεία, σε συνεργασία με τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της προώθησης των δικαιωμάτων της ΛΟΑΔ κοινότητας και της καταπολέμησης της τρανσφοβίας και των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου, να συλλέγει συναφή και συγκρίσιμα στοιχεία σχετικά τόσο με τις προκλήσεις με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπα τα διεμφυλικά άτομα στην Ελλάδα όσο και με τα πιο προοδευτικά νομοθετικά πλαίσια που εισάγονται σε διάφορες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις.

Αυτό αναμένεται ότι, αφενός, θα συμβάλει στην ευαισθητοποίηση των δημόσιων Αρχών, αφετέρου, θα τις συνδράμει στη διαμόρφωση προτάσεων πολιτικής με σεβασμό προς τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων και, ιδίως, στην υιοθέτηση νομοθετικού πλαισίου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου.

¹⁸¹ CoE, Committee of Ministers, *Recommendation CM/Rec (2010)5 to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity*, op.cit., παρ. 33.

¹⁸² European Parliament, Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, *EU Roadmap against homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity (2013/2183(INI))*, A7-0009/2014, Ulrike Lunacek (rapporteur), 7 Ιανουαρίου 2014, σελ. 8.

¹⁸³ Βλ. σχετικά και ΣΥΔ, *Παγκόσμια Ημέρα Μνήμης Διεμφυλικών / Ψήφισμα 21^{ης} Νοεμβρίου 2012*.

Ε. Εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης σχετικά με τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων.

Παρότι τα διεμφυλικά άτομα συγκαταλέγονται μεταξύ των πλέον ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και έχουν υποστεί και εξακολουθούν να υφίσταται κοινωνικό αποκλεισμό και περιθωριοποίηση, η σοβαρότητα της κατάστασής τους φαίνεται να είχε υποτιμηθεί στο παρελθόν, γεγονός που επιτάσσει την άμεση λήψη μέτρων για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν καθημερινά. Γίνεται πλέον φανερό, ότι για την «ενεργοποίηση» των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων ως καθολικών και απaráγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν αρκεί μόνο η λήψη κατάλληλων και αποτελεσματικών μέτρων από τους αρμόδιους φορείς. Η αναγνώριση της ταυτότητας φύλου σε νομικό επίπεδο είναι αναγκαία, αλλά όχι και ικανή προϋπόθεση για τη διασφάλιση της απόλαυσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τα διεμφυλικά άτομα. «Πέρα από το νόμο, οι αναπαραστάσεις που έχουμε για το φύλο και την ταυτότητα φύλου πρέπει να αναθεωρηθούν και ανανεωθούν»¹⁸⁴. Με άλλα λόγια, μια ταυτότητα δεν είναι ποτέ αρκετή. Πρέπει να γίνει προσπάθεια η κοινωνία να απελευθερωθεί από τις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που διαιωνίζουν ανισότητες και έχουν κακοποιητικό χαρακτήρα απέναντι σε ομάδες ανθρώπων¹⁸⁵. Και στην προσπάθεια αυτή ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι καθοριστικής σημασίας. Ήδη από τη νεαρή ηλικία κάθε άτομο πρέπει να συνηθίζει στην ιδέα της ετερότητας και του διαφορετικού. Μια τέτοια αλλαγή θα χρειαστεί χρόνο, κινητοποίηση και ευαισθητοποίηση κάθε αρμόδιου φορέα και πάνω απ' όλα πολιτική βούληση.

Προς την κατεύθυνση αυτή, συστήνεται η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης αναφορικά με τα δικαιώματα και τις ανάγκες των διεμφυλικών ατόμων και η ενσωμάτωση αντικειμενικής πληροφόρησης με σεβασμό στην ταυτότητα φύλου στο πρόγραμμα σπουδών και το εκπαιδευτικό υλικό στα σχολεία και τα πανεπιστήμια με ευαισθησία προς τα ενδιαφέροντα των παιδιών.

¹⁸⁴ Βλ. C. Fortier, L. Brunet, « Changement d'état civil des personnes «trans» en France: du transsexualisme à la transidentité », σε N. Gallus (dir.), *Droit des familles: Genre et sexualité*, Éd. Anthémis, σελ. 112. Όπως ορθά αναφέρει η Laurence Brunet, the “much-anticipated (r)evolution” is not – and cannot be – only legal. It must constitute a key component of an overall “cultural revolution”, which will promote mutual tolerance and respect, regardless of sexual orientation or gender identity.

¹⁸⁵ Μ. Γαλανού, *Ταυτότητα και έκφραση φύλου. Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, *op.cit.*, σελ. 37-38.